

Nai tuvaki ni cakacaka kei na bula vakaitikotiko e Ositerelia

NAI VOLA DUSIDUSI NI VAKAVAKARAU

vei ira sa digitaki me ra vakaitavi ena porokaramu ogo

Australian Government

Seasonal
Worker
Programme

Veitabana ni Matanitu mo na veitaratara kina

MO VEITARATARA KEI NA VEITABANA NI MATANITU SA KOTO OQO E RA KE O GADREVA NAI VAKASALA SE VEIVUKE:

**Na tabana ka qarava na porokaramu ni cakacaka oqo,
The Seasonal Worker Programme Information Line**

+61 2 6240 5234 (Qiri mai Vanua tani)

(02) 6240 5234 (Qiri mai Ositerelia)

Mo na veitaratara kei na Tabana ni Matanitu ka vakatokai na Tabana ni Employment, Skills, Family and Small Business ena naba ni talevoni qoka ke tiko eso na vakatataro se lomatarotaro me baleta na porokaramu qo.

**Na naba ni talevoni mo na qirita ke yaco e dua na leqa tubu koso ena porokaramu
ni Seasonal Worker Programme [e Ositerelia] na**

1800 515 131

**Naba ni talevoni ki na valenivolavola ni nodra dodonu na tamata
cakacaka na 'The Fair Work Ombudsman Information Line'**

13 13 94

Mo qirita na naba oqo kevaka e tu so na vakatataro se lomatarotaro me baleta nai tuvaki ni cakacaka kei nai sau ni cakacaka.

Tabana ni Matanitu ka vakatokai na Department of Home Affairs

13 18 81

Mo na qirita na naba oqo kevaka e tu so na vakatataro me baleta nomu Visa, sa veisau na nomu naba ni talevoni se na vanua ko vaka i tikotiko kina. E rawa talega ni ko qirita na naba oqo mo veitalanoa kei na dua na kena i vakalesilesi vakacakacaka.

Na tabana ni 'Safe Work Australia'

1300 551 832

Ke tu na loma tarotaro se kevaka ko ni gadreva nai vaka matailalai ni vakasala me baleta na cakacaka, tiko bulabula kei na cakacaka matau e Ositerelia, eratou sa tu vakarau na Safe Work Australia me ratou na biuti kemuni vua na nodratou dau ni vakasala ena vei yasai Ositerelia cava ga ko ni vei qaravi voli kina.

**Ke o gadreva vaka totolo na veivuke ena dua na gauna ni ko tiko leqaleqa,
mo qirita na naba ni talevoni, ka ratou na veivuke mai kina na tabana
ni Ovisa (Police), tabana ni Boko buka (Fire) kei na Ambulance ni valenibula**

000

Na tabana ni veivakacakacakataki mai Viti

Na valenivolavola ni Matanitu ko Viti

Na nomu taukei ni Cakacaka

Na veitukutuku volai kei nai vakaraitaki eso me baleta na tabana oqo e vakarurugi ka maroroi tu vaka lawa se laiseni ka vakatokai na Creative Commons Attribution 3.0 Australian (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/au/>) licence.

Nai vakamacala matailalai me baleta na lawa se laiseni oqo e koto ena Creative Commons website (me vakamuri na tuvatuva ni website ka koto e cake) kei na vakamacala tale eso me baleta na CC BY 3.0 AU licence (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/au/legalcode>).

Nai vola oqo ena vakatokai me na Bula vakaitikotiko kei na Cakacaka e Ositerelia – nai vola dusidusi ni Vakavakarau ni mai vakaitavi ena porokaramu oqo.

Nai tuvaki ni cakacaka kei na bula
vakaitikotiko e Ositerelia

NAI VOLA DUSIDUSI NI VAKAVAKARAU

vei ira sa digitaki me ra vakaitavi ena porokaramu oqo

Talevoni: +61 2 6240 5234
Veitaratara ena Email: seasonalworker@employment.gov.au
Facebook.com/SWPAus | Twitter @SWPAustralia
www.employment.gov.au/seasonal-worker-programme

Na lewe ni Tukutuku virikotori

1	AI VAKAMACALA TAUMADA – NA POROKARAMA KA VAKATOKAI NA SEASONAL WORKER PROGRAMME	1
1.1	NI SA BULA VINAKA	1
1.2	NA LEWE NI VAKAMACALA ME BALETA NA SEASONAL WORKER PROGRAMME	2
1.3	NA USUTU LELEVU NI POROKARAMU OQO	3
1.4	NAI VAKARAU SE I TOVO NI BULA MO BULATAKA E OSITERELIA	3
1.5	NA VEIKA ESO KO NA RAWATA ENA POROKARAMU OQO	3
2	NAI VOLA VEIVAKADONUI NI NOMU CURU VANUA	4
2.1	NA VEIKA E VAKATARAI VAKALAWA MEU CAKAVA ENA VISA OQO	4
2.2	NA VEIKA ENA SEGA NI RAWA MEU CAKAVA ENA VISA OQO	5
2.3	NA CAVA ENA YACO KEVAKA KO VOROKA NA VEIDINADINATI KA VIRIKOTORI E NA NOMU VISA?	5
2.4	CAVA MEU CAKAVA KE YACO E SO NA VEISAU ME BALETA NA VEIDINADINATI KA KOTO TAUMADA	5
2.5	E NA VAKAEVEI KEU SA VIA VAKAITKOTIKO TUDEI E OSITERELIA?	5
3	NAI VOLA NI VEIVAKADONUI NI NOMU CAKACAKA	6
3.1	NAI VOLA NI VEIVAKADONUI NI CAKACAKA	6
3.2	NA VEIKA ESO KA NA VAKALEWENA KOTO NA NOMU I VOLA NI VEIVAKADONUI NI CAKACAKA	6
4	NA NOMU TAUKEI NI CAKACAKA	8
4.1	NAI VAKAMACALA ME BALETA NAI TAUKEI NI CAKACAKA	8
4.2	NA VEIKA ME NA VAKAYACORA O KOYA NAI TAUKEI NI CAKACAKA ENA TUVATUVA NI POROKARAMU OQO	8
4.3	NA VEIQARAVI ENA VEIKA VAKA YALO	9
4.4	AI VAKAMACALA VEI IRA KA SA VAKAITAVI OTI ENA POROKARAMU OQO KA RA SA DIGITAKI TALE ME RA MAI CAKACAKA	9
5	NAI TUVATUVA NI NOMU CAKACAKA KEI NA VEIDINADINATI NI TUVAKI NI CAKACAKA MO NA QARAVA	10
5.1	NAI VAKATAGEDEGEDE NI SAU	10
5.2	NA VEIDINADINATI KA OKATI ENA CAKACAKA VAKA VEI WASEWASE NI CAKACAKA	10
5.3	NA GAUNA NI CAKACAKA	12
5.4	NAI TUVATUVA NI NOMU CAKACAKA KEI NAI LAVO MO NA SAUMI KINA	12
5.5	NA TAGEDE DUIDUI NI CAKACAKA	13
5.6	VAKACAGICAGI SE GADE	13
5.7	SIGA NI GADE VAKA LEKALEKA VEI IRA NA TAMATA CAKACAKA	14
5.8	GAUNA NI CEGU ENA LOMA NI DUA NA SIGA NI CAKACAKA	14
5.9	NAI TUVATUVA NI NOMU VANUA NI CAKACAKA	14
5.10	NA DODONU E TU ENA VANUA NI CAKACAKA KEI NA NONA VAKACEGUI E DUA MAI NA NONA CAKACAKA	15
5.11	NA VEIVUKE ENA KENA VAKADEWA TAKI NA VOSA VAKAVALAGI	15
5.12	GAUNISALA ESO MO MURIA NI KO VIA WALIA E DUA NA LEQA	15
6	SOQOSOQO NI MATA TAMATA CAKACAKA	16
6.1	SOQOSOQO NI MATA TAMATA CAKACAKA E OSITERELIA	16
7	NAI LAVO	17
7.1	NAI LAVO NI OSITERELIA – NOTI SE PEPA	17
7.2	NAI LAVO NI OSITERELIA – SILIVA KEI NA SEDE	18
8	AI VAKAMACALA ME BALETA NA KEMUI SAU	19
8.1	NA VEIKA ENA VAKAMACALATAKI ENAI VOLA TIKIDUA NI KEMU I SAU.	19
9	NA VEIKA E DAU MUSUKI MAI NA KEMUI SAU	22
9.1	NAI VAKAMACALA ME BALETA NAI LAVO MUSUKI	22
9.2	NA VEIVAKAMACALA MATAILALAI NI LAVO MUSUKI	22

10	VAKACAVACAVA KEI NAI LAVO MUSUKI KEI NAI LAVO MAROROI TUDEI	24
10.1	NAI VAKACAVACAVA	24
10.2	LAVO MUSUKI ME LAVO MAROROI TUDEI	25
11	KENA VAKAITUVATUVATAKI VAKAMATAU NA VAKAYAGATAKI LAVO	26
11.1	NA VAKARAUTAKI NI TUVATUVA VAKAILAVO	26
11.2	NA VEIGAUNISALA RAWARAWA NI MAROROI I LAVO	27
12	NA VAKAU I LAVO LESU VEI IRA NA NOMUNI MATAVUVALE	31
12.1	NA KENA DAU VAKAU LESU NAI LAVO KI VEI IRA NA NOMUNI MATAVUVALE	31
13	NA TADU MAI OSITERELIA	33
13.1	NA VEITALANOA NI BERA NA BIU VANUA	33
13.2	NAI VEI TUVATUVA ME BALETA NA NOMUNI I LAKOLAKO	34
13.3	NA VEIKA MO VAKARAUTAKA	34
13.4	VODO ENA WAQAVUKA	35
13.5	YACO MAI KI OSITERELIA	36
14	NA LAWAWIRIKOTORI ENA VANUA KO OSITERELIA	37
14.1	NA VEI LAWAWIRIKOTORI ENA VANUA KO OSITERELIA	37
14.2	CAKACAKA VAKA OVISA E OSITERELIA	38
15	NAI TOVO KEI NA VAKARAU NI BULA E OSITERELIA	39
15.1	TOVOLEA MO BULATAKA NAI VAKARAU NI BULA E OSITERELIA	39
15.2	NA TAUTAUVATA NI DODONU NI MARAMA KEI NA TURAGA	39
15.3	NA VEIDUSIDUSI ESO KA NA VUKEI IKO	40
15.4	LOTU	41
16	BULA VAKAITIKOTIKO E OSITERELIA	42
16.1	AI VAKAMACALA BALETI OSITERELIA	42
16.2	NA DRAKI	42
16.3	NA NOMU LEWE NI TIKOTIKO VOU	42
16.4	NA VEIMATAQALI MAUMANUMANU KA RA TU E OSITERELIA	43
17	NA TIKO BULABULA KEI NA TIKO SAVASAVA	44
17.1	NA TIKO BULABULA E OSITERELIA	44
17.2	NA MAROROI NI KAKANA	44
17.3	NA TIKO SAVASAVA E VALE	46
18	NA TUVAKI NI BULA ENA NOMUI TIKOTIKO VOU	47
18.1	NA NOMUI TIKITIKO	47
18.2	NA SALA NI VEILAKOYAKI:	48
18.3	TUKUTUKU KEI NA VAKASALA ENA GAUNA KO YACO YANI KINA	48
18.4	DOLAVI NI VOLA NI BAQE (BANK ACCOUNT)	49
19	VEITARATARA KEI IRATOU MAI VALE	50
19.1	NA TALEVONI NA MOBILE VEITARATARA KI VALE	50
19.2	NA CARD KA VAKATOKAI ME INTERNATIONAL CALLING CARD	50
19.3	INTERNET	51
19.4	NA VEITALANOA ENA INTERNET KEI NA VAKAU I TUKUTUKU	51
20	NA VEIKA MO CAKAVA NI YACO E DUA NA LEQA TUBU KOSO	52
20.1	NA VEIKA MO CAKAVA NI YACO E DUA NA LEQA TUBU KOSO	52
21	NA POROKARAMU ESO NI VULI CAKACAKA E OSITERELIA	53
21.1	VULI VAKARAUTAKI NI KILA KA VAKACAKAKA	53
22	LESU KI VITI	54
22.1	NAI VAKAMACALA NI VAKAVAKARAU NI LESU KI VITI	54
22.2	YACO YANI KI VITI	55
22.3	VAKAYAGATAKI LAVO	55
22.4	VAKAVAKARAU KINA POROKARAMU KA TARAVA	55

1 Ai vakamacala taumada – Na porokarama ka vakatokai na Seasonal Worker Programme

Vei tukutuku bibi:

- Na lewe ni vola Dusidusi ena vakamacalataka vakamatai i lalai na vakarau ni bula kei na cakacaka e Ositerelia ka okati ena loma ni porokaramu oqo.
- The porokaramo oqo ena vukea na nomu rawa ka vakailavo ka me na vukei iratou talega na nomu matavuvale.
- Mo dau veitaratara ka taro i vakasala vei koya nai Taukei ni nomu cakacaka ena veigauna kece sara.

1.1 NI SA BULA VINAKA

Sa veikidavaki na Matanitu o Ositerelia ena nomu mai vakaitavi ena porokaramo oqo ka vakatokai na Seasonal Worker Programme. Nai vola dusidusi oqo ena vakamacalataka vei iko nai vakarau ni bula kei na cakacaka e Ositerelia. E sai vola dusidusi me na vukei iko ena gauna ko tiko voli kina e Ositerelia ka vakatalega kina ena gauna ko sa lesu tale kina ki Viti. Mo kauta mai nai volavola dusidusi oqo ka vakamuria sara vakayalomatua na veivakasala sa koto kina. Ena vukei sara vakalevu ke o vakamuria ka kila vinaka na lewe ni vola dusidusi oqo.

Mo dau nanuma na veika oqo: Nai vakasala bibi: Mo dau taro i vakasala ka veitaratara vaka wasoma kei koya na Taukei ni nomu Cakacaka me vakamatata taka eso na loma tarotaro ka tu me baleta eso na veika ka wili kina na kemu i sau kei na cakacaka ko qarava. Mo veitaratara vakadodonu sara kina valenivolavola ni Dodonu ni tamata cakacaka (Fair Work Ombudsman) ke tikoga na loma tarotaro me baleta na kemu i sau kei na veivotavota tale eso ka dodonu mo na taura ena vanua ni nomu cakacaka.

Ke yaco e dua na leqa, me vaka na kama, tauvimate se basulawa, mo qirita na naba ni talevoni **000**. Qo e naba sega ni saumi ka na sema sara vakadodonu vei iratou na Ovisa, Tabana ni Boko buka kei na Ambulance.

Seasonal Worker Programme

Participating Countries

1.2 NA LEWE NI VAKAMACALA ME BALETA NA SEASONAL WORKER PROGRAMME

Na porokaramu oqo ka vakatokai me Seasonal Worker Programme ena vukea sara vakalevu na bula vakailavo ni vei matanitu ena wasa Pasivika kei na Matanitu o Timor-Leste. Na Seasonal Worker Programme e tuvai vaka gauna vei ira sa digitaki me ra mai cakacaka ena na tabana ni teitei, tau vuata kei na veivanua ni sasamaki eso. E sa na qai vakatau vei Taukei ni Cakacaka na nodra digitaki ka vakacakacaka taki eso ena tabana ni sasamaki ke sa laurai ni ra sega ni malele ena cakacaka oqo o ira na lewe ni vanua tudei e na vanua ko ya.

E vakarautaki na porokaramu ni cakacaka oqo me vukei iko ena sasaga ni nomu vaqara i lavo. Mo na dau maroroya ka vakayagataki lavo sara vakayalomatua. Sa na levu sara nai lavo ko na veisaumi kina e Ositerelia me vakatautauvata taki kei nai lavo ko a dau saumi beka tu kina mai Viti. Mo ni kila talega ni sau levu toka nai sau ni bula ena veisiga e Ositerelia. E ka rawarawa na kena vakayagataki vakasabusabu nai lavo sa rawa, mo tuvana vinaka nai tuvatuva ni nomu vakayagataki lavo.

1.3 NA USUTU LELEVU NI POROKARAMU OQO

Na porokaramu oqo ena vukea sara vakalevu na bula vakailavo ni Matanitu o Ositerelia kei na Matanitu ko Viti. Dua na kena i vakaraitaki qo, ena vukeyi ira sara vakalevu na dau teitei e Ositerelia ena kena tau na vuata ka vakatalega kina vei iko ena i lavo ko saumi kina me vukea na bula ni matavuvale kei ira na lewe ni nomu koro.

Sai naki talega ni porokaramu oqo me vukea ka vakarabailevutaka na nomu kila ka vakacacacaka ka na rawa ni ko lai vakadewataka ni ko sa lesu tale ki Viti.

1.4 NAI VAKARAU SE I TOVO NI BULA MO BULATAKA E OSITERELIA

Ko sa mata taki Viti tiko ena gauna ni nomu tiko vakacacacaka e Ositerelia. Sa tataunaki mo na maroroya vinaka na yaca ni Vanua o Viti ka kakua ni cakava e so naka me na vakaleqa na nomu tiko kei na rogorogo ni nomu vanua kei na nomu matavuvale. Ke o sa sega ni vakamuria vaka vinaka na veivakasala oqo, esa na tarova na nomu gagadre ni gole tale mai vakacacacaka ki Ositerelia.

1.5 NA VEIKA ESO KO NA RAWATA ENA POROKARAMU OQO

Ena tu na vakatataro se cava na kena yaga vei au na noqu lako vakacacacaka ena porokaramu oqo. Ena yaga sara vakalevu na porokaramu oqo baleta ena vukea nai sau ni nodra vuli na luvemuni ka vaka kina nodra vukeyi na dui wekamuni. E so veikemuni ena vagoalea nai lavo sa rawa ena kena tara ni dua na vale vou se ena kena vakacokotaki se vakavinakataki ni vale se i tikotiko. Eso e ra na via tauyavataka na nodra bisinisi. Ena tu e vuqa na vakanananu, lalawa se i nakinaki ni nomu mai vakaitavi ena porokaramu oqo, ka sa vakadreti ga yani mo ni tuvana se toqa vakaivola na veika ka ko ni gadreva mo na cakava mai Viti enai lavo sa mai kumuni se na kila ka vakacacacaka ko sa mai vulica rawa.

Mo vola vakaivola e tolu nai nakinaki levu taumada o na gadreva mo vakayacora se rawata ena nomu tiko voli vakacacacaka e Ositerelia. Na cava so na ka ko na via vakayacora ena i lavo se kila ka vakacacacaka ko sa mai rawata? Nai tuvatuva oqo ena dau vakauqeti iko mo cakacaka sara vaka gumatua, mo na rawata kece sara na veika ko lalawa taka ena nomu mai vakaitavi ena porokaramu oqo.

Nai tuvatuva ni veika meu na vakayacora se rawata ena noqu tiko voli vakacacacaka e Ositerelia:

1.
2.
3.

2 Nai vola veivakadonui ni nomu curu vanua

Vei tukutuku bibi:

- Ena vinakati taumada na veivakadonui ni curu vanua (Visa) ni Matanitu o Ositerelia ki vei ira na via vakaitavi ena porokaramu oqo.
- Ena rawa walega ni soli na nomu Visa kevaka ko sa ciqoma nai vola ni veivakadonui ni Cakacaka mai vua nai Taukei ni Cakacaka, ka koto kina na veidinadinati ni nomu lai vakaitavi ena porokaramu oqo.
- Eratou na vakadikeva vinaka nai vakalesilesi ka dau soli Visa nai tuvaki ni nomu bula kei na veitukutuku eso baleta na nomu I tovo kei nai vakarau.
- Vei ira kece ka sa digitaki me ra vakaitavi ena porokaramu oqo, sa soli tu e ciwa na vula me ra na cakacaka kina e Ositerelia. Na vei Matanitu oqo e wili kina ko Viti, Papua New Guinea, Samoa, Solomoni, Tonga, Vanuatu, Kiribati, Nauru, Tuvalu kei Timor-Leste.
- Sa vakatabui mo cakacaka tale vua e dua tale na Taukei ni Cakacaka ena gauna ko tiko voli kina e Ositerelia.
- Mo na vakaraitaka vei iratou na tabana ni Matanitu ka vakatokai na Department of Home Affairs ke o gadreva mo sa biuta na cakacaka ko qarava tiko. Esa na rawa ni ko vakatalai lesu ki Viti ke yaco na veika vaka oqo.
- Ena sega ni vakatarai mo kerea tale na veitabana ni Visa tale eso.
- Sa na rawa ni bokoci na nomu Visa kevaka ko voroka na veidinadinati ka koto kina ka sa na rawa talega mo vagalalataki mai Ositerelia.
- Sa dodonu mo na biubiu mai Ositerelia ni sebera ni mai cava na gauna ni nomu tiko vakalawa me vaka e volai tu ena nomu Visa.

2.1 NA VEIKA E VAKATARAI VAKALAWA MEU CAKAVA ENA VISA OQO

- Esa vakadonui vakalawa mo na cakacaka ena loma ni vula ciwa e Ositerelia ena tuvatuva ni porokaramu ni Seasonal Worker Programme.
- E sana vakatarai mo cakacaka vakatabakidua ga vei koya na Taukei na Cakacaka ka vakarautaka na nomu gole mai ki Ositerelia. E sa na rawa walega ni ko cakacaka ena vei tikotiko ni Teitei tale e so ke sa soli na veivakadonui vaka Matanitu vei koya nai Taukei ni nomu cakacaka me vakauti iko kina.
- Sa na rawa ni ko gole ki na dua na vanua ena taudaku kei Ositerelia ena loma ni Vula Ono ni nomu Visa. Me na vakadonuya taumada ko taukei ni nomu cakacaka na i lakolako vaka gade se veisiko oqo. O sana sauma ga vakai iko nai vodovodo ni nomu veilakoyaki. Ena sega ni vakuri tale na nomu Visa ena gauna ko gade kina kei na nomu lesu tale mai ki Ositerelia. Sa na okati kece tiko na nomu lako ya ena veivakadonui ni curu vanua ka vakatarai ena loma ga ni Vula Ono. Sa okati tiko ena loma ni Vula Ono na nomu lako vakagade ko ya.
- E dodonu mo na biuti Ositerelia **ni bera** ni mai cava na nomu i vola tara ni tiko.

2.2 NA VEIKA ENA SEGA NI RAWA MEU CAKAVA ENA VISA OQO

E volai koto vakamatata ena veidinadinati na veika mo na cakava.

- Kakua ni laki cakacaka tale vua e dua tale na Taukei ni Cakacaka.
- Mo kakua ni mai tekivuna se cakava eso na cakacaka ko tauyavataka ga vakataki iko.
- Ena rawa walega ni ko vola tale mai edua nai vola kerekere ni curuvanua ena gauna ko sa biuti Ositerelia oti kina. E dua na kena i vakaraitaki oqo, ke o sa via vakawati taka e dua na lewe ni vanua tudei e Ositerelia, sa na dodonu mo na lesu tale ki Viti ka vola mai na nomu i volavola kerekere ka vakatokai 'Na spouse visa'.
- Sa na dodonu mo na sauma na vakacavacava ni nomu Bula (Health Insurance) ena gauna taucoko ko tiko voli kina e Ositerelia ka sega ni rawa mo vakasuka mai kina (raica na tabana 9.3).
- Ena rawa ni ra gole talega mai na lewe ni nomu matavuvale kevaka era a vakarautaki talega enai vola ni cakacaka ka a soli taumada vei iko. E tu eso tale na Visa ka na rawa ni vukea na nodra gole mai ki Ositerelia.

Ena sega ni vakacakacaka taki iko tale ko Taukei ni Cakacaka kevaka ko voroka na veidinadinati ka virikotori ena Visa.

2.3 NA CAVA ENA YACO KEVAKA KO VOROKA NA VEIDINADINATI KA VIRIKOTORI E NA NOMU VISA?

Sa ka bibi sara na nomu vakamura vakadodonu na veidinadinati ka virikotori ena nomu Visa. Ke o sa voroka na veidinadinati:

- Sa na bokoci na nomu Visa
- Ka vakasalataki mo vagagalataki mai Ositerelia
- Sa na sega ni vakadonui mo curumi Ositerelia tale mai ena dua na gauna balavu.

Sa tataunaki sara vaka bibi mo na vakamura vaka vinaka na veidinadinati e virikotori ena Visa, ke o sana voroka, ena vakaleqa na sasaga ni nomu via lesu tale mai. Kena i kuri, ena vakaleqa talega na nodra sasaga na wekamuni kei ira na nomuni tokani ka ra se wawa tu me ra vakaitavi talega ga ena porokaramu oqo. Sa na vakaleqa talega nai vurevure ni lavo vei iko kei na nomu matavuvale.

2.4 CAVA MEU CAKAVA KE YACO E SO NA VEISAU ME BALETA NA VEIDINADINATI KA KOTO TAUMADA

Ke o kila ni sa yaco e so na veisau ka na rawa ni vakaleqa na nomu Visa, mo veitaratara sara vakatotole kei koya na nomu i Taukei ni Cakacaka. Sa na rawa talega ni ko veitaratara vakadodonu ki na tabana ni Matanitu ka vakatokai na Department of Home Affairs se kina talevoni ni Porokaramu oqo, na Seasonal Worker Programme line, ena naba (02) 6240 5234, ke ko nanuma ni sega ni dodonu me kila o Taukei ni nomu Cakacaka na veika ko via talaucaka. Ena dau vukei iko nai Taukei ni Cakacaka kei na Matanitu ko Ositerelia.

2.5 E NA VAKAEVEI KEU SA VIA VAKAITKOTIKO TUDEI E OSITERELIA?

Ena sega ni vakatarai mo kerea tale e dua tale na Visa ena gauna ko tiko voli kina e Ositerelia. Sa na rawa ni ko vola tale yani nomui vola kerekere ni Visa ena gauna ko sa lesu kina ki Viti. Qo e wili kina na kere Visa ena porokaramu vata ga qo, se kina na tabana tale ni Visa tale e so. Ke o cakacaka vaka gumatua kei na yalo dina, sa na rawa ni tauri iko tale o Taukei ni Cakacaka ena yabaki ka tu mai.

3 Nai Vola ni veivakadonui ni nomu Cakacaka

Vei tukutuku bibi:

- Ena vakamacalataki enai Vola na cakacaka ko na qarava, nai sau ko na taura, na vanua ko na vakaitikitiko kina kei na lavo ena musuki mai na kemu i sau.
- Mo wilika sara vaka vinaka nai Vola oqo, ka vakarautaki iko mo vakamura na vei tuvatuva sa vakamacalataki tu kina.
- Ke sega ni matata vinaka eso nai vakamacala ni Vola, mo qai kere i vakasala mai vei koya nai Taukei ni Cakacaka. Sa na rawa talega ni ko kerea me vakadewataki vakaviti.

3.1 NAI VOLA NI VEIVAKADONUI NI CAKACAKA

Mo na taura taumada nai vola ni veivakadonui ni nomu cakacaka ni bera ni ko sasaga taka na kena soli na nomu visa ni curu vanua ki Ositerelia. Mo na wilika sara vaka vinaka nai vola ni veivakadonui ni nomu cakacaka kei na vanua ko na vakaitikitiko kina e Ositerelia. Mo wilika sara vaka vinaka. E koto ena loma ni vola oqo na kena i vakamacala o Taukei ni Cakacaka, ka o sa kerei mo na saina taka mei vakaraitaki ni ko sa duavata kei nai tuvatuva sa koto kina. Mo na vakataroga vei koya nai Taukei ni Cakacaka se na nona Mata, se na tabana ni Matanitu mai Viti ka qarava na porokaramu oqo me vukei iko ena kena vakamatataki na lewe ni Vola. Ni bera ni ko gole mai, mo qai kerei iratou na tabana ni vei vakacacakataki mai Viti me ratou vakadewataka vaka matata vei iko nai vola vakarautaki ni nomu mai cakacaka.

3.2 NA VEIKA ESO KA NA VAKALEWENA KOTO NA NOMU I VOLA NI VEIVAKADONUI NI CAKACAKA

Ena koto kina nai vakamacala me baleta na cakacaka ko na qarava ka wili kina na veika oqo:

- Na cakacaka ko na qarava
- Na vei vanua eso ko na cakacaka kina e Ositerelia (me vakataki, Emerald, Queensland, Victoria)
- Na cakacaka ko na qarava (me vaka beka ena i tikotiko ni tei vuata, se ena dua na vanua ni sasamaki)
- Na dede ni gauna ni nomu tiko vakacacakaka e Ositerelia
- Na gauna mo na tekivu cakacaka kina e Ositerelia
- Na gauna mo sa na lesu tale kina ki Viti
- Nai vakamacala me baleta na nomu i tutu vakacacakaka, se ona cakacaka tudei, vagauna ga se va vu dua.
- Na gauna ko na veisaumi kina kei nai vakamacala me baleta na kemui sau
- Nai vakamacala me baleti koya nai Taukei ni nomu cakacaka
- Nai vakamacala me baleta na sala ni nomu veilakoyaki ena lori mai na nomui tikotiko kina vanua ni cakacaka ka lesu mai.

Ena vakamatata taki talega enai vola na veika oqo:

- Nai vakamacala me baleta na vanua ko na vakaitikotiko kina kei na kena I sai vakailavo
- Nai vakamacala ni sala ni veilakoyaki kei na kena I sau vakailavo
- Nai vakamacala me baleta na inisua ni nomu bula (health insurance policy) kei na kena I sau vakailvo
- O cei ena tavaki iko ena rara ni waqavuka ena gauna ko sa yaco mai kina e Ositerelia kei na sala ni nomu i lakolako kina vanua ko na laki vakaitikotiko kina.

E na musuki na kemui sau (sa vakadeitaki na musumusuki oqo ena gauna ko sainitaka oti kina nai vola ni veidinadinati ni nomu sa ciqoma na veituvatuva ni cakacaka ena porokaramu oqo) ka wili kina na veika oqo:

- Nai sau ni nomu vuka mai kei na vuka lesu ena waqavuka kei na veivakalele taki e Ositerelia ena sivia toka na A\$300 ena i lavo ni Ositerelia.
- Nai sau ni nomu i vola kerekere ni Visa (kevaka e a sauma o Taukei ni Cakacaka)
- Nai sau ni nomu vakaleletaki e na veisiga kina vanua ni cakacaka
- Nai sau ni nomu i cili se na vale ko vakaitikotiko kina
- Nai vakacavacava ni bula (raica na tabana 9.2)
- Nai saumi vakacavacava ena 15% (raica na tabana 8)
- Na saumi lesu ni lavo ka a soli taumada ni sebera ni ko cakacaka me vukea na voli ni kakana, vei yaya ni vanua ni moce kei na veika tale eso.

Tukutuku bibi: Mo wilika vaka vinaka sara na veika e koto ena nomu i vola ni Cakacaka ni bera ni ko sainitaka. Ke sega ni matata vei iko eso naka ka koto ena lewe ni vola, mo veitaratara kina valenivolavola ni veivakacakacakataki, se ki vua e dua e kila vinaka nai tuvatuva ni cakacaka e Ositerelia.

4 Na nomu taukei ni Cakacaka

Vei tukutuku bibi:

- Nai Taukei ni Cakacaka ka sa vakadonui me vakacakacakataki iko ena vakarautaka nai tuvatuva ni nomu veilakoyaki, nomu tikotiko, vanua ni so-kalou kei na kemui sau vakacacaka.
- Sa vakatabui mona laki cakacaka vua e dua tale na taukei ni cakacaka e Ositerelia.
- Ke o iko e dua ka sa vakaitavi oti ena porokaramu oqo, ka sa vakadonui mo gole tale mai, kakua ni guilecava mo na kauta tiko mai na nomu naba ni lavo ka a musuki me vakacavacava (tax file number) kei na vakamacala eso baleta na Baqe ko a vakacuru i lavo tu kina e Ositerelia.

4.1 NAI VAKAMACALA ME BALETA NAI TAUKEI NI CAKACAKA

Ena porokaramu ka vakatokai me Seasonal Worker Programme, o koya na Kabani se Taukei ni Cakacaka ka sa vakadonui ena vakacakacakataki iko ka saumi iko talega. Era sa sainataka oti nai vola ni veivakadonui kei na Matanitu ko Ositerelia mera vakacakacakataki iko. O koya nai Taukei ni cakacaka ena rawa ni wili kina o koya e dua ka Taukena e dua na loga ni veimoli, e dua nai Taukei ni Otele se dua na Kabani ni veivakacakacakataki ka kauti iko mai mo mai cakacaka ena veivanua eso ni teitei. Esa nodra i tavi na vei Taukei ni Cakacaka oqo me ra na vakayacora na veika e sa vakaraitaki taumada e cake.

4.2 NA VEIKA ME NA VAKAYACORA O KOYA NAI TAUKEI NI CAKACAKA ENA TUVATUVA NI POROKARAMU OQO

E koto e vica nai tavi lelevu me qarava se vakayacora o Taukei ni Cakacaka. Mo na cakacaka ga vakatabakidua ki vua nai Taukei ni cakacaka ka sa vakadonui taumada. E tabu ni ko laki cakacaka tale vua e dua.

Sa vakadreti yani vaka bibi mo kila vinaka sara nai tavi se lesilesi me vakayacora se vakamuria o Taukei ni Cakacaka. Sai tavi nei Taukei ni Cakacaka me na vakayacora na veika oqo:

- Vakarautaka ka solia nai vola ni veivakadonui ni nomu cakacaka
- Me vakarautaka ka sauma nai tuvatuva ni nomu vuka mai ki Ositerelia kei na nomu lesu tale ki Viti. Ena dau qai musuka tiko mai na kemu sau ena veigauna ni veisaumi e dua na kena i wase me saumi lesu kina nai sau ni vodovodo ni vuka ka sivia na A\$300.00
- Veivakaleletaki mai na rara ni waqavuka e Ositerelia kina na vanua ko na laki vakaitikotiko kina.
- Vakacakacakataki iko ena tuvatuva ni cakacaka me vakamuri e Ositerelia.
- Saumi iko ena tuvatuva ni lawa virikotori e Ositerelia.
- vakarautaka nai sau kei nai tuvatuva ni kena inisua taki ni nomu bula
- Me na vakarautaka na veitukutuku bibi eso mo na kila taumada ena gauna ko yaco mai kina e Ositerelia.
- Na soli vakasala ni veika vakayalo kei na veituberi kina vakarau ni bula e Ositerelia.
- Vakarautaka ka solia vei iko na naba ni talevoni mo na veitaratara tiko kina kei Taukei ni Cakacaka ena veigauna kece sara.
- Vakarautaka na sala ni nomu veilakoyaki mai na nomui tikotiko kina vanua ni cakacaka ka vaka kina na nomu lesu ki vale ni oti na cakacaka.

- Vakarautaka na vanua mo na laki vakaitikotiko kina, vakavo ga kevaka sa tiko tale e dua na vanua ko sa veivoasakitaka mo na laki tiko kina.
- Vukei iko ena kena vakarautaki ni nomu Baqe mo na vakacuru i lavo kina.

E sa ka bibi sara mo na kila deivaki ni o koya nai Taukei ni nomu Cakacaka ena dau saumi iko ena veigauna ni veisaumi. E sega ni kena i balebale ni ko sa laki cakacaka vua e dua nai Taukei ni loga jaina se sasamaki me na saumi iko. O koya ga ka sa vakadonui taumada ena veidinadinati ena dau saumi iko ena veigauna ni veisaumi. Me matata vaka vinaka sara vei iko o koya nai Taukei ni Cakacaka ka sa vakadonui taumada. Mo na dau veitaratara taumada vei koya na nomu Taukei ni cakacaka ena veigauna kece sara. Mo na dau veitaratara kei koya nai Taukei ni Cakacaka ena veigauna kece sara ke tu na vei taro eso me baleta na cakacaka se so tale naka e taudaku ni cakacaka.

4.3 NA VEIQARAVI ENA VEIKA VAKA YALO

Ena veivuke ka veituberi o Taukei ni cakacaka kina veika eso mo nanamaki kina me baleta nai vakarau ni bula e Ositerelia ka vaka talega kina ena kena vakarautaki na veivanua eso ni so-kalou kei na veiqaravi vakayalo. E okati talega kina na nomu tiko bulabula vakayago, vakayalo kei na nomu bula vakaitikotiko. Ena vakaraitaka vei iko o Taukei ni Cakacaka na veivanua ni So-kalou, na vale ni Bula kei na veitikotiko ni laurai vaka Vuniwai kei na vanua ni vakaukauwa yago kei na qito.

4.4 AI VAKAMACALA VEI IRA KA SA VAKAITAVI OTI ENA POROKARAMU OQO KA RA SA DIGITAKI TALE ME RA MAI CAKACAKA

Ke o sa vakaitavi oti ena porokaramu oqo, sa dodonu mo na kauta voli mai na veika oqo:

- Na nomu naba ni musu vakaicavacava kina matanitu, me na vakarawarawataka vua na Taukei ni cakacaka na kena vakaleweni na fomu ni lavo musuki kei nai vakacavacava.
- Veivakamacala me baleta na nomu baqe ni vakacuru i lavo e Ositerelia, nomu Bank Card kei na na nomu naba ni vakadinadina (PIN).

5 Nai tuvatuva ni nomu cakacaka kei na veidinadinati ni tuvaki ni cakacaka mo na qarava

Vei tukutuku bibi:

- E sa na vakatau tiko na kemu I sau kei na tuvatuva ni cakacaka mo na qarava ena vanua ni cakacaka ko na tiko kina. E sa na vakamatata taka vei iko o Taukei ni Cakacaka nai vakamacala ogo ena vola ni veidinadinati vakacakacaka ka soli taumada vei iko.
- Ke tu eso na loma tarotaro ena vanua ni cakacaka, ko ni sa vakasalataki mo ni dau veitaratara vakawasoma kei koya nai Taukei ni cakacaka me rawa ni walia na nomu vakatutu. Kevaka e sega ni wali na nomu loma tarotaro, sa rawa ni ko veitaratara kei na valenivolavola ni dodonu ni tamata cakacaka, na tabana ni porokaramu ogo, se kina soqosoqo ni tamata cakacaka, kevaka ko sa lewena tiko.

5.1 NAI VAKATAGEDEGEDE NI SAU

Sa na rawa ni ko saumi vaka aua, se ena kena ka vakatokai na 'piece rate, oya ena vakatau mai na levu ni ka ko cakava ena dua na gauna vakarautaki vaka cakacaka. Na 'piece rate, oya ena vakatau mai na levu ni ka ko cakava ena dua na gauna vakarautaki vaka cakacaka. Dua na kena I vakaraitaki, na levu ni moli ko betia ka tawana rawa ena gauna vakarautaki mo cakacaka kina. E duidui tu na vakatagedegede ni cakacaka kei na kena i sau. Ena levu nai sau ko na taura kevaka ko cakacaka ena taudaku ni gauna vakarautaki ni nomu cakacaka.

Nai sau duadua e ra e vakadeitaki mai na 'veidinadinati'. Na veidinadinati ogo e virikotori vaka lawa ka vakadeitaka na nomu dodonu kei nai sau mo na saumi kina. Na kena i vakaraitaki ogo, ke dua a dau beti moli, sa na rawa ni raica na vakamacala ni kena i sau ena tikidua ni veidinadinati ka vakatokai vakavavagi na Horticultural Award 2010.

Sa na rawa ni ko raica na veivakamacala eso baleta nai sau kei na tuvaki ni cakacaka ena **calculate.fairwork.gov.au/findyouraward** ka cakacaka taka mai kina na duidui ni votavota sei sau e dodonu mo na saumi kina, se veitaratara ki na valenivolavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka ena naba ni talevoni 13 13 94.

5.2 NA VEIDINADINATI KA OKATI ENA CAKACAKA VAKA VEI WASEWASE NI CAKACAKA

Ena rawa ni tarogi iko o Taukei ni cakacaka ke ko gadreva mo saumi vaka aua (hourly rate) se vaka vei wasewase ni cakacaka (piece rate). Ena rawa walega ni ko vakaitavi ena cakacaka vaka vei wasewase kevaka e Taukena se vakaitavi o Taukei ni Cakacaka ena tabana ni teitei ka wili kina na beti vuanikau. Ena okati tiko ena veidinadinati ka virikotori ena Horticultural Award 2010.

Ena vakatau nai sau ka na saumi vei ira na cakacaka ena vei wasewase ni cakacaka mai na levu se lailai ni tavi e qaravi rawa. Kena i vakaraitaki, ke dua e dau beti moli, ena vakatau na kemu i sau mai na levu ni vokete moli ko vakatawana rawa ena dua na siga ni cakacaka. Ke gadreva o Taukei ni Cakacaka me saumi iko talega ena cakacaka vaka i wasewase ni cakacaka, sa dodonu mo na vakadonuya ka sainitaka taumada vakaivola na veidinadinati ogo.

Kevaka ko cakacaka vaka i wasewase ni cakacaka, ka berabera na nomu cakacaka, sa na rawa ni vakalailai taka nai lavo ko na taura ni vakatautauvata taki kei koya e veisaumi vaka aua. Sa na rawa ni yaco na veika ogo kevaka e berabera na nomu kila na cakacaka, se ena kena tau bi na uca se ena kena sa rui katakata na siga. Sa na rawa talega ni ko sega ni saumi ke vaka ko tauvimate vakabalavu se draki ca vakalevu na vanua.

Na saumi vaka vei wasewase ni cakacaka:

- Mo na taura nai sau ka toka vakalailai ki cake, rauta ni 15 na pasede, mai na yalayala duadua era ka virikotori vei ira ka ra veisaumi vaka aua (tuvani vakamatata nai vakamacala oqo ena veidinadinati ka sa vakaraitaki taumada mai cake).
- Sa dodonu mo drau na sainitaka ruarua, o iko kei koya nai Taukei Cakacaka nai vola ni veidinadinati oqo.

Tukutuku bibi me nanumi: Ena veidinadinati ni veisaumi vaka i wasewase, sa dodonu mo na saumi ena levu ni tavi ko sa qarava rawa. O sega ni veisaumi vaka aua se saumi vaka siga se vaka macawa. Ke o cakacaka vaka vei wasewase, o na sega ni taura na vei votavota vakailavo tale eso me vaka nai lavo ni kakana kei na cakacaka vakaikuritaki (overtime). Na vei votavota tale eso ka dau soli vei ira na cakacaka tudei kei ira na cakacaka vaka gauna ga (me vaka na vakacagicagi se gade vaka cakacaka ka dau votai ena mua ni yabaki) ena votai talega vei ira ka cakacaka vaka vei wasewase.

Vakadidike ena tabana oqo: Johnson and Johnson Orchards

Ko Mr Johnson e dua nai Taukei ni Cakacaka ka sa vakadonui mai na Mataniti ko Ositerelia me vakaitavi ena porokaramu oqo. E taukena ka cicivaka tiko e dua na loga ni veimoli levu. E gadreva ko Mr Johnson me vakacakacaka taki Mary, me na tau moli, ena i tuvatuva vaka vei wasewase ni cakacaka. Nai sau duadua e ra me na saumi kina o Meri ena cakacaka taki mai na veivakadonui sa koto ena veidinadinati ka vakatokai na Horticulture Award 2010.

E gadreva o Mr Johnson me saumi Meri vaka vei wasewase ka na cakacakataki mai na wiliwili ni vokete moli e tawana rawa. Ena veidinadinati ka koto ena Horticulture Award 2010, sa dodonu vua e dua ka cakacaka vaka i wasewase me na levu cake nai lavo me na saumi kina mai vei koya ka cakacaka vaka aua. Ena rauta toka na 15% na levu ni lavo me na rawata ena vei aua ni vakatautauvata taki kei koya e cakacaka vaka aua.

Sa na tarogi Mary o Mr Johnson se duavata ena vakatutu sa volai koto ena veidinadinati ka vakamacalataka na cakacaka vaka i wasewase. Sa wilika vaka vinaka o Meri na vakatutu ka duavata enai tuvatuva ni sau sa koto ena veidinadinati ni cakacaka vaka vei wasewase. E vakadeitaki talega ena i tuvatuva oqo na nona na saumi e nai sau vakaikuritaki ena 15% ena vei aua ni vakatautauvata taki kei koya e cakacaka ga ka saumi vaka aua. Sa rau duavata ena vakatutu ka rau sa sainataka vata nai vola ni veidinadinati.

Me na nanuma tale tikoga o Mr Johnson ni na rawa ni veisau nai veika e rawati ena cakacaka vaka vei wasewase, me vaka nai wiliwili ni moli e taukei ena veisga ka vu beka mai na veisau ni draki, nai tuvaki ni vunimoli kei na veika tale eso.

Kevaka e nanumi me na veisau eso na tabana ni veidinadinati ka koto ena cakacaka vaka vei wasewase, sa na dodonu me na volai vakaivola ka me rau sainataka ko Mr Johnson kei Meri.

Sa gadrevi mo kila vaka vinaka na sau ko na taura kevaka ko cakacaka vaka aua ni sebera ni ko vakadonuya mo vakaitavi ena cakacaka vaka vei wasewase. Kevaka e sega ni matata vinaka vei iko nai vakamacala me baleta nai tuvatuva oqo, mo veitaratara kei koya nai taukei ni nomu cakacaka, se ki vua nai vakalesilesi ena tabana ni veivakacakacakataki mai Viti ka qarava tiko na nomu lakolako mai ki Ositerelia. Mo veitaratara talega ena naba ni talevoni na **13 13 94 ena vale ni volavola ni Dodonu ni Tamata Cakacaka e Ositerelia me ratou vakamacalataka na veika me baleta na cakacaka vaka aua.**

5.3 NA GAUNA NI CAKACAKA

Ena Porokaramu oqo, e dodonu me kakua ni lailai mai na tolusagavulu (30) na aua kumuni ni cakacaka ena loma ni dua na macawa. Ia e sega ni kena i balebale ni na kena yalayala tikoga e ra e tolusagavulu na aua kumuni ena veimacawa, baleta ena so na macawa ena lailai mai na tolusagavulu na aua ka so tale na macawa ena levu cake mai na tolusagavulu na macawa. E na sega ni dodonu vua nai taukei ni cakacaka me na vakacakacaka taki iko me sivia e tolusagavulu ka walu (38) na aua kumuni ena dua na macawa vaka vo ga kevaka e sa gadrevi dina vakatotolo me vakayacori na cakacaka.

Ena vakatau na kena vakayacori na cakacaka gadrevi vakatotolo mai na tuvaki ni cakacaka mo na qarava ka vaka kina ena kena vakaikuritaki nai lavo ko na saumi kina ena cakacaka oqo. Ena rawa vua e dua ka vakaitavi ena cakacaka vaka vei wasewase me na cakacaka ena taudaku ni gauna virikotori ka na vakalevu taka nai sau ka na veisaumi kina. Mo na saumi ena cakacaka kece sara ko cakava ka wili talega kina na veigauna ni nomu tiko ena vuli vakacakacaka se ena vei gauna ni bose vakacakacaka.

E dau soli e dua na gauna ni vakacagicagi mo vakacegu vakalailai ena gauna ni cakacaka. E na dau dede vakalailai na gauna ni vakacagicagi ena gauna ni kana. E virikotori ena veidinadinati ka sa vakamacalataki mai cake na veiwasewase ni sau ko na taura ena gauna ni vakacagicagi, ka wili kina na dede ni gauna ni vakacagicagi kei na vei gauna eso me yaco kina.

Dusidusi: Kevaka ko cakacaka vaka aua, mo vola kece sara na levu ni aua ko sa cakacaka taka ena dua na siga (me vaka: 17 Me (May) – cakacaka mai na 7.30am (matakailailai) – 4.30pm (yakavi), wili kina e tolusagavulu (30) na miniti ni vakacagicagi (kana)). Kevaka ko cakacaka vaka vei wasewase, mo vola kece sara na cakacaka ko sa qarava rawa ena dua na siga (me vaka: 17 Me – vakasinaita e ono (6) na vokete apolo). Mo dau kauta voli e dua nai vola ni volavola ka vola kece tiko kina na veika ka sa vakamacalataki mai cake.

5.4 NAI TUVATUVA NI NOMU CAKACAKA KEI NAI LAVO MO NA SAUMI KINA

E tuvai vakamatau na Porokaramu oqo me na vukei iko vakailavo ka vaka kina ena vei vakatoroicaketaki ni kila ka vakacakacaka. Sa na rawa ni ko kumuna e dua nai lavo levu sara ni vakatautauvata taki kei nai lavo ko a dau kumuna mai Viti. Sa kerei vakabibi mo maroroya ka vakayagataka vakayalomatua sara nai lavo ko sa rawata.

Ko na sega ni dau cakacaka taka tikoga e tolusagavulu (30) na aua ena veimacawa. Na kena vakarairaitaki, ena tabana ni Teitei wili kina na beti se tau moli, ko na rawa ni cakacaka me rauta e 30 se sivia na aua ena dua na macawa, ka na rawa ni ko cegu ena macawa ka tarava baleta beka na draki ca se sa gauna ni vakacagicagi balavu. Mo nauma tiko ni sega ni tudei na cakacaka ena loma ni 30 se sivia na aua ena vei macawa. Me vakadeitaka ko Taukei ni cakacaka ni ko na dau cakacaka taka e 30 se sivia na aua ena vei macawa ena loma ni gauna ko vakaitavi tiko kina ena porokaramu oqo.

Mo na vakarautaka vakaivola e dua nai tuvatuva ni nomu vakayagataka lavo (budget) me baleta nai sau ni kemu kakana, tikotiko kei na veika tale eso (raica na tabana 11 ka koto kina nai kuri ni vakamacala me baleta nai tuvatuva oqo).

5.5 NA TAGEDE DUIDUI NI CAKACAKA

E tiko e tolu (3) na vakatagedegede duidui ni cakacaka e Ositerelia.

- **O ira na Cakacaka Tudei**, era na cakacaka taka e tolusagavulu ka walu (38) na aua ena veimacawa ka ra na vakaiotovota talega ena gauna ni vakacagicagi kei na gade.
- **O ira ka ra Cakacaka Vakagauna vakarautaki**, ena lailai sobu mai na 38 na aua na nodra gauna ni vakacakacakataki ena vei macawa ka na vakatikina talega nai votavota era na taura.
- **O ira ka ra Cakacaka Vaka vu Dua**, e sega ni tiko e dua na gauna vakarautaki me ra cakacaka taka ena vei macawa. Ia ena levu cake nai lavo era na saumi kina baleta ni ra sega ni vakaiotovota me vaka taki ira na cakacaka tudei kei ira na cakacaka vakagauna ga.

Ena vakamacalataki enai vola ni veivakadonui ni nomu cakacaka na vakatagedegede ni cakacaka cava mo na mai vakaitavi kina. Ke o se lomatarotaro tiko, mo qai veitaratara kei koya nai Taukei ni nomu Cakacaka.

5.6 VAKACAGICAGI SE GADE

Kevaka o cakacaka tudei se vagauna ga, ko na vakaiotovota vakailavo ena gauna ni nomu gade se vakacagicagi ka vaka kina ena gauna ni nomu tauvimate.

Era votai na cakacaka tudei me ra gade ena va (4) na macawa ena vei yabaki kei na tini (10) na siga ni gade ena loma ni yabaki. Ena vakatau nai tuvutuva oqo mai na dede ni gauna era cakacakataka ena loma ni dua na yabaki. Vei ira na cakacaka vaka gauna ga, ena vakatau na kena soli nai votavota oqo mai na levu ni aua ko cakacaka taka ena vei macawa. Kena i vakaraitaki, kevaka ko sa cakacaka mai ena loma ni ono (6) na vula, ko sa na vakaiotovota kina macawa rua ni gade vakayabaki kei na lima ni siga ni gade ena loma ni yabaki. Ena tiko kece nai vakamacala oqo ena nomui vola ni veivakadonui ni cakacaka. O ira na cakacaka vaka vu dua ga, era na sega ni vakaiotovota, ia ka ra na saumi ga enai sau ka levu cake.

5.7 SIGA NI GADE VAKA LEKALEKA VEI IRA NA TAMATA CAKACAKA

Sa virikotori toka qori e ra na vei siga ni gade vaka lekaleka ena loma ni dua na yabaki e Ositerelia: Tawase ni Yabaki, Na siga me baleti Ositerelia, Siga ni mate, Siga ni tucake tale, Vakananumi vei ira era bale e nai valu, Siga ni sucu ni Ranadi, Siga ni sucu kei na Boxing Day. E sa qai tiko ga na nodra dui siga ni vakacagicagi na vei yasana lelevu kei Ositerelia.

Kevaka ko ni na vaka cakacaka taki ena loma ni dua na siga ni gade ka sa toqai toka e cake, e dodonu mo na saumi ena dua nai sau ka levu cake mai na i sau ko dau taura tiko ena loma ni dua na siga wale.

5.8 GAUNA NI CEGU ENA LOMA NI DUA NA SIGA NI CAKACAKA

E na dau soli vei ira na tamata cakacaka e tolusagavulu na miniti me ra cegu kina, ni dau cava e lima na auwa ni nodra cakacaka.

5.9 NAI TUVATUVA NI NOMU VANUA NI CAKACAKA

E vuqa ga na gauna ko ni na cakacaka tiko kina e tautuba, ka ko ni na sega ni vakuai mai na veivei sau ni draki ka na tarai kemuni tiko ena veisiga. E dodonu vua nai taukei ni cakacaka me na raica:

- Na kena vakaliuci na bibi ni tiko bulabula kei na nomuni taqomaki na tamata cakacaka mai na mavoa, tauvi mate, kei na leqa vakacalaka eso, ena nomuni vanua ni cakacaka.
- Ni ra tuvaki tu vaka vinaka na vei misini ni cakacaka ni bera ni ko vakayagataka.
- Na kena soli yadudua vei kemuni nai sulu ni cakacaka me vakataka na, qa ni liga, vava ni cakacaka, matailoilo ni cakacaka kei nai yaya ni cakacaka ko ni gadreva me na taqomaki kina na nomuni bula ena gauna ni cakacaka.
- Na vanua ni cakacaka ko ni veiqaravi tiko kina, e dodonu me vakarautaka vei kemuni na vale lailai, dua na siqi ni vuluvulu, dua na vanua ni vakavakacegu, ka toka talega e vica na vanua ni gunu wai.

Era na tu vakarau ko ira nai taukei ni cakacaka kei ira na dau teitei me ra:

- Na vakaraitaka vei kemuni nai walewale ni cakacaka ka mo ni na kila vakavinaka na kena qaravi nai tavi ka vakauasivi ena kena taqomaki tiko na bula ena gauna ni cakacaka. Sa dodonu talega mo ni kila tiko nai tuvatuva kei koya talega o ni na veitaratara kaya ke mani yaco e dua na leqa tubu koso.
- Sa dodonu mo ni na kila ka vakamuria vakavinaka na lawa e virikotori tu me baleta na kena maroroi ka taqomaki na bula ena gauna kei na vanua ni cakacaka.
- ka vakaraitaki talega ena ruku ni lawa qori, ni dodonu mo ni na taqomaki kemuni kei ira na nomuni tokani vaka cakacaka mai na vei vakacalaka eso, ena gauna ni cakacaka
- E dodonu me vakamacalataki vei kemuni nai balebale ni vola dusidusi kece e dodonu mo ni kila me baleta na cakacaka vaka matau kei na tiko bulabula e nomuni vanua ni veiqaravi.

E ka bibi mo ni kila:

- Na kena qaravi vaka matau na cakacaka ka me maroroi kina na nomuni bula kei na nodra bula na nomuni tokani vakacacacaka mai na vei vakacalaka eso.
- Mo ni dau qaqarauni vinaka sara ena gauna ko ni dau vakayagataka kina na vei misini kei nai yaya ni cakacaka.
- Ka bibi mo ni dau vakamuria vakavinaka nai vakasala ni kena vakayagataki nai yaya se misini ni cakacaka.

Ke tu na loma tarotaro se kevaka ko gadreva nai vei vakasala eso me baleta na cakacaka, tiko bulabula kei na cakacaka matau e Ositerelia, eratou sa tu vakarau na Safe Work Australia me ratou vakaraitaka vei iko na vei valeinivolavola e tu wavokiti Ositerelia ka na rawa ni ko taro i vakasala kina. Sa na rawa ni ko veitaratara ki na valenivolavola ni Safe Work Australia ena talevoni: **1300 551 832** se email **info@swa.gov.au**

Kevaka ko ni raica e dua na ka, ka sega ni salavata kei nai tuvatuva ni cakacaka matau kei na maroroi ni bula ni tamata cakacaka, sa tu vei kemuni na dodonu mo ni tukutuku vua na nomuni liuliu ni cakacaka se taukei ni cakacaka.

5.10 NA DODONU E TU ENA VANUA NI CAKACAKA KEI NA NONA VAKACEGUI E DUA MAI NA NONA CAKACAKA

Me na dau raici kemuni vaka tautauvata ko taukei ni cakacaka, ka na sega talega ni tu vua na dodonu me vakacegui kemuni baleta na veika oqo:

- Ni ko ni lewena se sega ni lewena e dua nai soqosoqo ni tamata cakacaka
- Ni o vakaduiduitaki ena vuku ni vanua o cavu tu mai kina, se mata lotu cava ko lewena, se kevaka o kunekune tiko, se kevaka ko vakawati se dawai, se kevaka o tagane se yalewa
- Se kevaka ko ni vakataroga vua na nomuni taukei ni cakacaka na veika e kovuta vaka lawa na nomuni cakacaka
- kevaka ko sa vakaraitaka eso nomu lomatarotaro kina vei Tabana ni Matanitu me vaka na Tabana ni Fair Work Ombudsman, Tabana ni Home Affairs, Tabana ni Employment, Skills, Family and Small Business se kina dua na tabana ni workplace health and safety Authority.

5.11 NA VEIVUKE ENA KENA VAKADEWA TAKI NA VOSA VAKAVALAGI

Sa na rawa ni ko veitaratara ki na valenivolavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka ena naba **13 13 94** kevaka:

- E tu beka eso na nomuni loma tarotaro me baleta na nomuni vanua ni cakacaka.
- Ko ni nanuma ni sega tiko ni veiraurau na kemuni sau, se gauna ni gade, se tuvaki ni cakacaka, me vaka a yalataki taumada ena nomuni vola ni veinadinati.

Ena rawa mo ni na veitaratara kei ratou na valenivolavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka mai na siga Moniti ki na siga Vakaraubuka ena maliwa ni 8.00am – 6.00pm. E rawa talega ni ko ni veitaratara kei ratou na valenivolavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka ena website **www.fairwork.gov.au**.

Kevaka ko ni gadreva e dua na dau ni vakadewa vosa vaka viti me vukei kemuni ena gauna ni nomuni vakatataro vei ratou ena vale ni volavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka, sa kerei mo ni tarai ratou na tabana ni Translating and Interpreting Services (TIS) ena naba: **13 14 50**.

5.12 GAUNISALA ESO MO MURIA NI KO VIA WALIA E DUA NA LEQA

Kevaka ko ni sotava se raica e dua na leqa ena nomuni vanua ni cakacaka, e dodonu mo ni tukutuku sara vakatotoalo vei koya na nomuni liuliu vakacacacaka, se vei koya nai taukei ni cakacaka (koya ka veisaumi taki kemuni tiko). E dodonu vua nai taukei ni cakacaka me na vaka matata taka nai wali ni leqa se vatutu kece e vagolei yani vua, ia kevaka e sega ni walia rawa, ena vagolei kemuni ki na dua tale tabana e kila o koya ni vei ganiti kei na nomuni vatutu. Ia, kevaka ko ni raica ni sega ni wali rawa na leqa ka ko ni gadreva mo ni tukutuku ki vua e dua tale, e dodonu mo ni vakamacalataka rawa vua na nai taukei ni cakacaka ni ko sa tovolea mo walia na leqa, ia ka se tu ga e so naka ka o se lomatarotaro tu kina.

Kevaka ko ni kila ni sega ni vakamuria tiko nai taukei ni cakacaka na lawa e virikotori me baleta na nomuni cakacaka se na lawa e vakaliuca na tiko bulabula kei na taqomaki ni tamata cakacaka, e rawa ni ko veitaratara **ki na tabana ni porokaramu oqo ena naba: (02) 6240 5234**. mo na vukei ena nomu gagadre.

Kevaka ko ni sotava e dua na leqa ka okati kina na nodra taqomaki na tamata cakacaka kei na tiko bulabula ena nomuni vanua ni vei qaravi, e ratou na mai vei vaqaqai ga na kena dau ena tabana oqo.

Kevaka ko sotava e dua na leqa se vakatataro me baleta na kemui sau, se ke sega beka ni veirauti na kemui sau kei na ka ko ni saina taka, e tu vei kemuni na dodonu mo ni vei taratara vei ratou ena valenivolavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka, se ki vei iratou nai vaka lesilesi ni porokaramu oqo me ratou na qai veitaratara kina valenivolavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka me baleta na nomu vakatutu.

Kevaka ko lewena talega e dua na i soqosoqo vaka mata tamata cakacaka e rawa talega ni ko ni kauta cake na nomuni leqa se vatutu ki vua na nomuni mata ni soqosoqo ni mata tamata cakacaka Ena rawa talega ni vukei kemuni na valenivolavola ni matanitu ko Viti e Ositerelia. Ena qai vakamatata taki yani vei kemuni na vei ka kece sara e vakamacalataka toka e cake kei na kena vei tabana, ena gauna ko ni sa na yaco mai kina ki Ositerelia.

6 Soqosoqo ni mata tamata cakacaka

Vei tukutuku bibi:

- E vakaduri na soqosoqo ni mata tamata cakacaka e Ositerelia me rawa ni dau tu taka se mata taka na nodra dodonu na tamata cakacaka.
- E tu vei kemuni na dodonu kevaka ko ni via lewena e dua nai soqosoqo ni mata tamata cakacaka.

6.1 SOQOSOQO NI MATA TAMATA CAKACAKA E OSITERELIA

E vakaduri na soqosoqo ni mata tamata cakacaka e Ositerelia me rawa ni dau tu taka na nodra dodonu se vakatutu na tamata cakacaka. E dau tu na gauna me ra dau veivosaki taka kina o ira na mata ni tamata cakacaka na vei ka me baleta na kedrai sau na tamata cakacaka, na vei lawa kece sara e kovuta na vanua ni cakacaka, kei na vei ka kece sara e vauci vua e dua na tamata cakacaka. E okati talega kina na nomu gade vakayabaki kei na kena saumi e dua e tauvi mate ka sega ni qarava rawa na nonai tavi vaka cakacaka. Kevaka ko ni lewena edua nai soqosoqo ni mata tamata cakacaka, ka ko ni sotava tiko na dredre ena nomu vanua ni cakacaka, e rawa ni ko ni vakamacalataka na nomuni leqa vua e dua na mata ni tamata cakacaka, ka na qai mata taki kemuni ena kena kau cake na nomuni vatutu.

Kevaka ko ni via lewena e dua nai soqosoqo ni mata tamata cakacaka, e lavaki vei kemuni mo ni na sauma na kena i curucuru ena vei macawa se vei vula. Sa tu vei kemuni na dodonu kevaka ko ni via lewena e dua nai soqosoqo vaka mata tamata cakacaka se sega. Sa i tavi nei taukei ni cakacaka me na vakarautaka mai edua na mata ni tamata cakacaka me mai vakamacalataka vei kemuni na vei ka kece sara me baleta na soqosoqo ni mata tamata cakacaka ena gauna ko ni tadu mai kina i Ositerelia. Ena vakarautaki talega eso nai vola dusidusi me baleta na soqosoqo kei na vei tuvutuvu eso mo vakamuria kevaka ko ni via lewena na i soqosoqo ni mata tamata cakacaka.

Na cava na kedrau duidui na soqosoqo ni mata tamata cakacaka kei na valenivolavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka?

E vakarautaka na veiqravi ka sega ni saumi oqo na valenivolavola ni nodra dodonu na tamata cakacaka vei ira nai taukei ni cakacaka kei ira na tamata cakacaka kece sara e Ositerelia. Eratou vakarautaka talega nai vola dusidusi se i vakasala kece sara me baleta na veilawa kei na dodonu e kovuta na nomuni vanua ni cakacaka vata kei na veivaqai kece ena vakayacori vua e dua e voroka na lawa ni cakacaka. E vakarautaki na veiqravi qo, ki vei ira kece na tamata cakacaka, o ira kece nai taukei ni cakacaka kei ira na dau vei vakacakacataki. E sega ni vagolei vakatabakidua na veiqravi oqo vua e dua ga na tamata cakacaka. Na kedrau duidui kei na i soqosoqo ni tamata cakacaka, oya ni soqosoqo ena rawa ni qarava vakatabakidua e dua na tamata cakacaka.

7 Nai lavo

Vei tukutuku bibi:

- Nai lavo ni Ositerelia e vakayagataka na dola kei na sede.
- Na dola e vakarautaki ena drau ni veva noti kei na sisiveni varasa, ia na sede e vakarautaki ena sisiveni siliva.

7.1 NAI LAVO NI OSITERELIA – NOTI SE PEPA

Nai lavo ni Ositerelia e vakayagataka na dola kei na sede. Na drau ni veva noti lailai duadua sai koya na lima na dola. Na drau ni veva noti levu duadua sai koya na dua na drau na dola.

	Ena va koto oqo na volai ni lima na dola ni Ositerelia, A\$5. E rawa ni vakayagataka ni lima na dola qo ena voli niusipepa, sandwich se tikite ni vodo basi.
	Ena va koto oqo na volai ni tini na dola ni Ositerelia, A\$10. E rawa ni vakayagataka ni tini na dola qo ena kena voli e so na lewe ni manumanu kei na toa ena vei sitoa lelevu, se dua na card ni talevoni. E rawa talega ni ko ni vakayagataka na tini na dola qo ena dua na vale ni kana me voli kina na kakana me vaka na sandwich kei na dua na tavaya wai batabata.
	Ena va koto oqo na volai ni ruasagavulu na dola ni Ositerelia, A\$20. E rawa ni vakayagataka na rua sagavulu na dola qo mo volia kina e dua na nomu siqileti, voli kina eso nai yaya ni vale me vaka na kuro ni ti livaliva, na vatu ni yayani kei na siti ni mocemoce ka ra dau volitaki tu ena vei sitoa ni volitaki yaya makawa.
	Ena va koto oqo na volai ni limasagavulu na dola ni Ositerelia, A\$50. E rawa ni vakayagataka ni lima sagavulu na dola qo mo volia kina e dua na nomu recharge ni talevoni mobile se dua na nomu i vava ni qito, se dua na nomu meteresi ka sa vakayagataka oti.
	Ena va koto oqo na volai ni Duanadrau na dola ni Ositerelia, A\$100. E rawa ni vakayagataka na Duanadrau na dola qo mo volia kina e dua na teveli kei nai dabadabe ni kana mai na sitoa ni volitaki yaya makawa, se rawa ni ko vakayagataka mo volia kina na kakana vakarautaki ka ganiti iko ena loma ni dua na macawa, se rawa talega ni ko volia kina e dua na basikeli ka sa vakayagataka oti.

7.2 NAI LAVO NI OSITERELIA – SILIVA KEI NA SEDE

E tiko talega ena sede ni Ositerelia na lima na sede, tini na sede, rua sagavulu na sede, lima sagavulu na sede kei na dua na dola kei na rua na dola sisiveni varasa. Na sede sisiveni varasa lailai duadua sai koya na lima na sede. E soqoni vata e dua na drau na sede me qai dua na dola. Na sisiveni varasa levu duadua sai koya na rua na dola.

8 Ai vakamacala me baleta na kemui sau

Vei tukutuku bibi:

- Ena vakarautaka vei iko nai taukei ni cakacaka e na vei gauna kece ni nomu veisaumi e dua na tikidua ka koto kina nai vakamacala me baleta na kemui sau, ka na vakamatata taki tu kina na levu ni sau e dodonu mo ni taura. Nai tikidua oqo ena vakamatata taka talega vakai vola na vei ka kece e musuki mai na kemui sau o koya nai taukei ni cakacaka.
- Na gross income sai koya na levu taucoko ni kemui sau ni bera ni musu laivi nai vakacavacava kei na vei musumusu tale eso.
- Na net income sai koya nai lavo qaqa ko ni na taura ni sa musu oti nai vakacavacava kei na vei musumusu tale eso.
- Kevaka e sega ni matata vei iko na veika e volai tu enai tikidua qo, se ko ni sega ni duavata kei na dua na musumusu e toqai koto, e tu vei iko na dodonu mo ni tarogi koya nai taukei i taukei ni cakacaka.

8.1 NA VEIKA ENA VAKAMACALATAKI ENAI VOLA TIKIDUA NI KEMU I SAU.

E dodonu me na vakarautaki vei iko nai vola tikidua me baleta na kemui i sau ni vo e dua na siga ni cakacaka mo taura kina na kemui sau. Nai vola tikidua me baleta na kemui sau e i vola bibi baleta ni vakamatata taki tu kina na vei ka kece e musuka na i taukei ni cakacaka kei na levu taucoko ni lavo mo na taura ena gauna ni vei saumi. Nai vola tikidua me baleta na kemuni sau ena vakaraitaka talega na levu taucoko ni sau vaka 'gross' kei na levu ni sau vaka 'net'. Na "**gross income**" sai koya na levu taucoko ni kemui sau ni **bera ni** musuki laivi nai vakacavacava kei na vei musumusu tale eso.

Na "**Net Amount**" oya nai lavo bula vei iko **ni sa tauri oti** nai lavo musuki kece. Na net income sai koya na levu ni lavo bula ko ni na taura ka na vakau ki na nomu vola ni baqe. Na nomui vola tikidua me baleta na kemui sau e dodonu me volai vaka matata tu kina na yacai koya nai taukei ni cakacaka kei na nona naba (ABN) ni vakaduri bisinisi e Ositerelia.

Kevaka ko veisaumi tiko vaka auwa, e dodonu me volai tu ena nomui vola tikidua ni ko ni saumi tiko vaka auwa. Kevaka ko veisaumi vaka vei wasewase (piece rate), ena volai tu ena tikidua ni nomu veisaumi na cakacaka kece ko sa qarava rawa (kenai vakaraitaki, na levu ni wiliwili vokete moli ko tauca se betia kei na vei vunikau ko sa samaka rawa) kei nai sau e lavaki kina vei vokete moli.

Ena volai koto ena drauniveva e ra ni vola tikidua na levu taucoko ni ka ko rawata:

- Wili kina nai sau vaka i kuritaki ena vei cakacaka ko a qarava ena gauna ni gade vakalekaleka kei na mua ni macawa.
- Gauna ko na vei saumi kina
- Nai vakamacala matailalai me baleta na musumusu mai na kemui sau kei na nomui lavo maroroi tudei.

Tukutuku bibi: Mo dau vakadikeva sara vaka vinaka na nomui vola tikidua ni veisaumi ena veigauna ko taura kina. Kevaka ko wilika e dua na ka ka sega ni matata vei iko, e dodonu mo tarogi koya nai taukei ni cakacaka. E na gadreva ko taukei ni cakacaka mo na vakatarogi koya ena so na ka e sega ni matata vei iko ka na tu vakarau me na sauma kece vaka matata na nomuni vakatarato. Ena vakadeitaka vua ni sa matata tiko na nomuni kila vinaka na vei vakamacala me baleta na kemui sau.

Nai vola tikidua ni nomu veisaumi-kena i vakaraitaki (cakacaka vakagauna ga – cakacaka vaka vei wasewase)

Na siga ka volai mo veisaumi kina: 19 May 2016

Na Siga kei na Gauna ko cakacaka kina: 11 May 2016 kina 18 May 2016

Yacana na Taukei ni Cakacaka: Na Taukei ni Cakacaka

ABN: Na nomu i Taukei ni Cakacaka

Yaca ni Tamata ka vakacakacaka taki: Yacana na tamata cakacaka

Tutu vakacakacaka: Vei wasewase ni cakacaka

Yaca ni Veidinadinati: Na veidinadinati ka vakatokai me Horticulture Award 2010

Na veivakamacala me baleta na veidinadinati oqo: Tabani 1 Tamata cakacaka

Nai tukutuku vakarautaki me baleta na nomu Baqe: XYZ Baqe

Nomui Votavota	Wasewase	Nai sau lavaki	Kena levu taucoko
Nai sau lavaki ena cakacaka vaka i wasewase (vaka vokete yadudua ka tawani rawa)	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau lavaki ena cakacaka vaka i wasewase (vaka vokete yadudua ka tawani rawa)	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau lavaki ena cakacaka vaka i wasewase (vaka vokete yadudua ka tawani rawa)	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau lavaki ena cakacaka vaka i wasewase (vaka vokete yadudua ka tawani rawa)	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau lavaki tale eso	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau taucoko ka na volai vakaivola ni bera na musumusu			\$00.00

Na veika e dau musuki mai na kemui sau	
Saumi vakacavacava - 15 na pasede	\$00.00-
Na saumi vakacavacava ni nomu Bula - nai lavo lavaki ena veimacawa (yaca ni nomu Kabani ni Inisua kei na naba ni nomu sa lewena na tabana oqo)	\$00.00-
Nai tikotiko tudei - lavo lavaki ena veimacawa.	\$00.00-
Nai vodovodo ni waqavuka (lavo lavaki ena veimacawa me yacova nai otioti ni macawa XYZ)	\$00.00-
Na veilakoyaki (lavo lavaki ena veimacawa kevaka e a sauma ko Taukei ni Cakacaka)	\$00.00-
Nai lavo se i Sau ka soli taumada ni sebera ni ko cakacaka taka (lavo lavaki ena vei macawa me yacova nai otioti ni macawa XYZ)	\$00.00-
Na veika e dau musuki mai na kemui sau	\$00.00-
Na veika e dau musuki mai na kemui sau	\$00.00-
Nai lavo bula ni sa oti kece na musumusu	\$00.00

Nai lavo maroroi tudei ka na vakarautaka ko Taukei ni Cakacaka	
Na yaca ni Kabani ka na vakacurumi kina nai lavo maroroi tudei	
Ena rauta ni 9.5 na pasede na nona cau vakailavo o koya nai Taukei ni Cakacaka kina tobu ni lavo maroroi tudei oqo (me yacova na Jiulai 2021)	\$00.00

Na veitukutuku bibi: Nai vola tikidua ni veisaumi me na dau soli vei ira na tamata cakacaka ni oti e siga dua ni nodra veisaumi.

Na veitukutuku bibi: Baleta ni o sega ni lewe ni vanua tudei e Ositerelia, o sa na qai rawa ga ni sasagataka na nomu i lavo maroroi tudei ni sa cava na i vola tara ni nomu tiko vaka cakacaka e Ositerelia. E sa na qai laki vakayacori kecega mai Viti. Nai vakacavacava musuki ena lavo maroroi tudei e Ositerelia e na rauta toka na tinikalima na pasede (15%) ka na qai musuki tale e tolosagavulu ka walu na pasede (35%) mai Viti ena gauna sa na vakau yani kina vei iko.

* Nai vakamacala ka koto e cake e kenai vakaraitaki ga. Na tikidua ni kemui sau ena veilutuki tiko na kena i rairai kei na kena i vakamacala mai vua e dua nai Taukei ni Cakacaka ki na dua tale.

Nai vola tikidua ni nomu veisaumi-kena i vakaraitaki (cakacaka vakagauna ga - cakacaka vaka vei wasewase)

Na siga ka volai mo veisaumi kina: 19 May 2016

Na Siga kei na Gauna ko cakacaka kina: 11 May 2016 kina 18 May 2016

Yacana na Taukei ni Cakacaka: Na Taukei ni Cakacaka

ABN: Na nomu i Taukei ni Cakacaka

Yaca ni Tamata ka vakacacacaka taki: Yacana na tamata cakacaka

Tutu vakacacacaka: Cakacaka vakagauna - vaka Aua

Yaca ni Veidinadinati: Na veidindinati ka okati ena Cakacaka ena tabana ni sasamaki ka vakatokai me Hospitality Industry (General) Award 2010

Na veivakamacala me baleta na veidinadinati oqo: Nai vakamacala taumada

Nai tukutuku vakarautaki me baleta na nomu Baqe: XYZ Baqe

Nomui votavota	Wasewase	Nai sau lavaki	Kena levu taucoko
Nai sau ko na taura mai na levu ni aua ko cakacaka taka	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau lavaki ena veigauna ni cakacaka ka vakayacori ena taudaku ni gauna vakarautaki, me vaka ena mua ni macawa	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau lavaki ena gauna vakaikuritaki ko cakacaka taka	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau lavaki tale eso	00	\$00.00	\$00.00
Nai sau taucoko ka na volai vakaivola ni bera na musumusu			\$00.00

Na veika e dau musuki mai na kemui sau	
Saumi vakacavacava - 15 na pasede	\$00.00-
Na saumi vakacavacava ni nomu Bula - nai lavo lavaki ena veimacawa (yaca ni nomu Kabani ni Inisua kei na naba ni nomu sa lewena na tabana oqo)	\$00.00-
Nai tikotiko tudei - lavo lavaki ena veimacawa.	\$00.00-
Nai vodovodo ni waqavuka (lavo lavaki ena veimacawa me yacova nai otioti ni macawa XYZ)	\$00.00-
Na veilakoyaki (lavo lavaki ena veimacawa kevaka e a sauma ko Taukei ni Cakacaka)	\$00.00-
Nai lavo se i Sau ka soli taumada ni sebera ni ko cakacaka taka (lavo lavaki ena vei macawa me yacova nai otioti ni macawa XYZ)	\$00.00-
Na veika e dau musuki mai na kemui sau	\$00.00-
Na veika e dau musuki mai na kemui sau	\$00.00-
Nai lavo bula ni sa oti kece na musumusu	\$00.00

Nai lavo maroroj tudei ka na vakarautaka ko Taukei ni Cakacaka	
Na yaca ni Kabani ka na vakacurumi kina nai lavo maroroj tudei	
Ena rauta ni 9,5 na pasede na nona cau vakailavo o koya nai Taukei ni Cakacaka kina tobu ni lavo maroroj tudei oqo (me yacova na Jiulai 2021)	\$00.00

Na veitukutuku bibi: Nai vola tikidua ni veisaumi me na dau soli vei ira na tamata cakacaka ni oti e siga dua ni nodra veisaumi.

Na veitukutuku bibi: Baleta ni o sega ni lewe ni vanua tudei e Ositerelia, o sa na qai rawa ga ni sasagataka na nomu i lavo maroroj tudei ni sa cava na i vola tara ni nomu tiko vaka cakacaka e Ositerelia, E sa na qai laki vakayacori kecega mai Viti. Nai vakacavacava musuki ena lavo maroroj tudei e Ositerelia e na rauta toka na tinikalima na pasede (15%) ka na qai musuki tale e tolosagavulu ka walu na pasede (35%) mai Viti ena gauna sa na vakau yani kina vei iko.

* Nai vakamacala ka koto e cake e kenai vakaraitaki ga. Na tikidua ni kemui sau ena veilutuki tiko na kena i rairai kei na kena i vakamacala mai vua e dua nai Taukei ni Cakacaka ki na dua tale.

9 Na veika e dau musuki mai na kemui sau

Vei tukutuku bibi:

- Ena tiko na veika eso mona sauma ena gauna ni nomu tiko kina vaka cakacaka ena porokaramu oqo.
- Na taukei ni cakacaka ena rawa ni sauma taumada eso na sausaumi (me vaka nai sau ni nomui tikotiko, vodovodo ni waqavuka kei vakacavacava ni bula) ka na qai musuki mai na kemui sau. Ena vakamamada taka talega na sala ni nomu vakayagataki lavo.
- Ena rawa ga ni musuka nai vakacavacava qo o ira nai taukei ni cakacaka mai na kemui i sau kevaka ga ko sa saini taka na kena veivakadonui vaka i vola.
- Sa na rawa vei iko mo na vakasuka mai na veidinadinati ni musumusuki kevaka ko sega ni duavata kina. Mo ni na vola vaka i vola vua na nomu taukei ni cakacaka. Ena sega ni rawa mo na vakasuka mai na veidinadinati ni sausaumi lesu kina i sau ni nomu vodovodo ni waqavuka.

9.1 NAI VAKAMACALA ME BALETA NAI LAVO MUSUKI

Ena vakayacori na musumusuki ni lavo me vukei iko ena vakayagataki lavo vaka yalomatua.

E vuqa na ka era na sauma vei kemuni ko ira na nomuni taukei ni cakacaka, ka ra na qai dau musuka tiko vakalalai ena vei gauna kece ni nomuni vei saumi. Ena sega ni rawa vua e dua na taukei ni cakacaka me musuka vaka tawa dodonu e dua nai lavo mai na kemun i sau, kevaka ko ni a sega ni saini taka taumada e dua na vei vakadonui vakai vola. Nai lavo musuki qo e okati kina na nomui vodovodo ni waqavuka, na nomui vakacavacava ni bula kei nai sau ni nomui tikotiko.

Ena vei lavo musuki kece, e dodonu me:

- tiko na nomu veivakadonui vaka i vola, ka vakamatata taki tu kina na levu ni lavo e dodonu me musu vata kei na gauna me dau musu kina.
- veika tale eso ka koto ena tikidua ni kemui sau.

E vinaka mo ni dau vola tu vaka i vola na vei ka kece e dau musuki mai na kemuni sau, na levu ni lavo e musu tiko ena dua na gauna ni vei saumi vata kei na tiki ni siga e musu kina.

9.2 NA VEIVAKAMACALA MATAILALAI NI LAVO MUSUKI

Sa virikotori toka qori era e vica tale nai tukutuku me baleta eso na mataqali lavo musuki ko ni na dau raica tu ena nomuni vola tikidua ni kemui sau. E ka bibi mo ni dau kila vakamatata sara na vei lavo e dau musuki mai na kemui i sau, ka mo ni dau kila talega na vuni kena musuki nai lavo qo. Kevaka e sega ni matata vei iko na veika e musuki mai na kemui i sau, mo veitaratara yani vua na nomui taukei ni cakacaka ena kena gauna totolo duadua. Na 'gross income' sai koya na levu taucoko ni kemui sau ni bera ni musu nai vakacavacava kei na vei musumusu tale eso Na 'net income' sai koya nai lavo bula ko na veisaumi kina ni sa musu oti nai vakacavacava kei na vei musumusu tale eso.

Nai Vakacavacava: O ira kece na cakacaka e Ositerelia e dodonu me ra sauma lesu vua na matanitu nai vakacavacava ka dau vakatokai tu na 'tax'. E sega ni dua ena vakuwai ena i vakacavacava qo. Na matanitu o Ositerelia e sa vakarautaka tu e dua nai tuvatuva me na vakalailai taka nai vakacavacava lavaki vei kemuni kece ko ni lewena na porokaramu oqo. Ena vei ya dua na dola ko ni na vei saumi kina, ena musuka tiko na matanitu e tini ka lima na sede me nona i vakacavacava. Ena dau musuka tiko na nomui vakacavacava ko taukei ni cakacaka. Kevaka ko ni via kila nai vakamacala matai lailai ni 'Vakacavacava kei nai Lavo musuki me i lavo maroroi tudei, mo na wilika ka raica na tabana 10.

Nai vodovodo ni waqavuka: Sai tavi ni nomu taukei ni cakacaka me na sauma na nomui vodovodo ni waqavuka mai Viti ki Ositerelia ka vaka kina na nomui vodovodo ni veitosoyaki e lomai Ositerelia. Ena via rauta toka na A\$300 nai lavo ena vakayagataka. Sa na qai nona i tavi nai taukei ni cakacaka me na dau musuka tiko vakalalai nai sau ni nomui vodovodo ni waqavuka ena vei gauna kece ni vei saumi ena loma ni vica na vula ko na cakacaka voli kina.

E dua na kena vakaraitaki qo, kevaka ko ni gole mai Viti ki Ositerelia, na i sau ni nomui vodovodo ni waqavuka ena tiko ena dua na udolu dua na drau na dola A\$1100 ni Ositerelia me soqoni vata kei na rua na drau na dola ni Ositerelia, na nomuni vodovodo ni vuka ki na yasai Ositerelia cava ga mo lai cakacaka kina. Na kena levu taucoko e dua na udolu tolu na drau nai lavo ni Ositerelia A\$1300. Ena gauna ko na sauma kina na nomui vakadei e lima na drau na dola ni Ositerelia A\$300, e sa na qai vo mo ni sauma lesu e walu na drau na dola ni Ositerelia A\$1000. Sai koya qori na levu taucoko ni lavo ena dau musu tiko ena loma ni vica vula ko ni cakacaka voli kina. E na vakamatata taki tu ena nomui vola tikidua ni kemui sau.

Na nomui tikitiko: E dodonu mo na vakarautaka ga nai sau ni nomui tikitiko ka na vukei iko kina o taukei ni cakacaka. E rawa talega vua na nomui taukei ni cakacaka me sauma kece na i sau ni nomuni i tikitiko, ka me na qai dau musuki tiko vakalalai ena vei gauna ni nomuni vei saumi. Nai sau ni nomui tikitiko me na vei raurau kei na kemui i sau ka dodonu talega me tuvaki vinaka tu na loma ni vale me vaka e sa vakamatata taki e na nona i lavelave ni vei vakacakacaka taki o koya nai taukei ni cakacaka.

Na sala ni veilakoyaki: Ena vakarau taka na nomu taukei ni cakacaka na sala ni nomu veilakoyaki me na kauti iko mai na nomui tikitiko ki na vanua ni cakacaka ena vei siga. E dodonu mo ni na dau sauma ga na nomuni sala ni veitosoyaki ena vei siga, ia sa na veivuke o taukei ni cakacaka ena tikina qo, ka me qai dau musuki tiko vakalalai ena gauna ni nomuni vei saumi.

Nai lavo lavaki mei sau ni vakacavacava ni bula: Nai lavo musuki qo e sega ni vakuwai kina e dua na tamata cakacaka, ka na rawa ni vukei kemuni kevaka ko ni gadreva na veivuke vaka Vuniwai ena gauna ni nomuni tauvi mate se mavoia ena gauna ko ni tiko voli kina e Ositerelia. E na tu vakarau na nomu taukei ni cakacaka me na vukei iko ena na nomu vakacurumi kina na tuvatuva vakarautaki oqo. E dodonu mo lewena tiko nai tuvatuva oqo ena gauna ko tiko kina e Ositerelia, se ko na tauvimate se sega. E sau levu toka nai lavo musuki qo, ena via rauta toka ni tolu sagavulu na dola nai lavo ni Ositerelia ena dau musu tiko ena vei ya dua na macawa.

Cava e bibi kina mo lewena nai tuvatuva ni lavo musuki qo? So na gauna e dau tarai keda e so na leqa tubu koso ka da sega ni namaka. Kevaka ko ni na lewena nai tuvatuva ni lavo musuki oqo, ena lailai sara nai sau ena lavaki vei iko ena gauna ko ni na laki laurai kina vaka vuniwai. Vakacaca sara, e na via tiko beka ga e na tini na dola ni Ositerelia. Ia kevaka ko ni na lai laurai vei Vuniwai ka sega ni lewena nai tuvatuva ni lavo musuki qo, ko ni na via sauma tiko e vitu sagavulu na dola ni Ositerelia.

Nai sau ni bula vakaitikitiko: E vuqa tale na ka ko ni na sauma ena gauna ko ni mai tiko kina e Ositerelia, me vaka taka na kakana, livaliva kei na wai. Sa tu vakarau na i taukei ni cakacaka me na vukei iko ena tikina qo, ka me qai dau musuki tiko vakalalai ena gauna ni nomuni vei saumi. E dodonu mo ni na dui volia ga na kemuni kakana.

10 Vakacavacava kei nai Lavo musuki kei nai lavo maroroi tudei

Vei tukutuku bibi:

- E dodonu me ra na dau sauma na nodrai vakacavacava o ira kece na tamata cakacaka e Ositerelia.
- Na matanitu o Ositerelia e sa vakarautaka tu e dua nai tuvatuva me na vakalailai taka nai vakacavacava vei kemuni kece ko ni lewena na porokaramu oqo.
- Ko ni na sega ni okati ena i vakacavacava ka dau vakasuka tale na matanitu vei ira na nona tamata cakacaka ni cava e dua na yabaki ni cakacaka. E na sega ni rawa talega vei kemuni mo ni na vakalewena e dua nai lavelave ni vakacavacava qo.
- Sa i tavi nei koya na nomuni taukei ni cakacaka me na dau sauma ena vukumuni, nai lavo musuki me vakarautaki ena gauna e mai cava kina na nomuni cakacaka. Nai lavo qo ena qai dau vakasukai lesu tale vei kemuni ena gauna ko ni sa na lesu tale kina i Viti. Nai lavo qo e tiko talega na kena i vakacavacava.

10.1 NAI VAKACAVACAVA

O ira kece na cakacaka e Ositerelia e dodonu me ra sauma lesu vua na matanitu nai vakacavacava ka dau vakatokai tu na 'tax'. E sega ni dua ena vakuwai ena i vakacavacava qo. Na matanitu o Ositerelia e sa vakarautaka tu e dua nai tuvatuva me na vakalailai taka nai vakacavacava vei kemuni kece ko ni lewena na porokaramu oqo. E sa vakaduria e so na lawa ni cakacaka vou na matanitu o Ositerelia me ganiti ira kece na vakaitavi se lewena na porokaramu oqo. E sa na dau musu ga mai ena nodra vakacavacava e tini ka lima na sede (15%) ena vei ya dua na dola (A\$1) ena vei gauna ni vei saumi.

Dua na kena vakaraitaki qo, kevaka ko rawata e dua na drau na dola ena dua na vei saumi, ena musuka na matanitu e tini ka lima na dola me nonai vakacavacava, sa na qai vo e walu sagavulu ka lima na dola, ni bera ni muria yani na vei lavo musuki tale eso. Kevaka ko ni na rawata e dua na udolu na dola (A\$1,000) ena dua na vei saumi, ena musuka na matanitu e dua na drau lima sagavulu na dola (A\$150) me nonai vakacavacava, sa na qai vo vei iko e walu na drau, lima sagavulu na dola (A\$850), ni bera ni muria yani na vei lavo musuki tale eso. O ira na nomuni taukei ni cakacaka era na dau musuka tiko na nomuni vakacavacava ena vukumuni.

Ena vuku ni veidinadinati oqo, me vaka sa vakaraitaki tiko e cake, ena sega kina ni gadrevi mo vakalewena e dua na fomu ni sasagataki ni lavo suka mai na vakacavacava musuki, ka sa kenai balebale talega ni na sega ni rawa ni ko sasagataka me saumi lesu vei iko na i votavota ni lavo suka oqo. Ia e na dodonu me na vinaka tikoga nai tuvaki ni nomui tutu vakailavo ena i tuvatuva oqo.

10.2 LAVO MUSUKI ME LAVO MAROROI TUDEI

Na i tuvatuva ni veiqaravi oqo e qarauna me na dau tu e dua na i uma i lavo me ra bula kina na lewe ni vanua o Ositerelia ena gauna ni nodra vakacegu mai ena cakacaka. E lavaki ena lawa ni cakacaka nai tuvatuva ni kena maroroi na i lavo oqo ka na vakarautaka o koya nai taukei cakacaka, e dau rauta tiko na 9.5 na pasede (9.5%) ni kemu i sau. Ena gauna ni nomu cakacaka tiko e Ositerelia, e na dau musuka na nomu taukei ni cakacaka e dua wase ni nomui lavo me vagolei kina tobu ni nomu lavo maroroi tudei. Ena vukeyi iko talega ena kena vakadeitaki se kabani cava mo na maroroi lavo kina.

O ira na lewe ni vanua e Ositerelia era na qai rawa ni tara ga na i lavo ni vakacegu ena gauna saraga era sa vakacegu mai kina ena cakacaka. Baleta ni o sega ni lewe ni vanua tudei e Ositerelia, o sa na qai rawa ga ni sasagataka na nomu i lavo maroroi tudei ni sa cava na i vola tara ni nomu tiko vaka cakacaka e Ositerelia ka o sa suka ki na nomu vanua. E sa tiko na fomu ni 'Departing Australia Superannuation Form' ka na rawa ni o vakalewena me na qai vakamatatataki kina na kena saumi yani vakadodonu kina na nomu vola ni baqe mai Viti se me na qai vakau yani ena cheque.

Nai vakacavacava musuki ena lavo maroroi tudei e Ositerelia e na rauta toka na tinikalima na pasede (15%) ka na qai musuki tale e tolosagavulu ka walu na pasede (35%) mai Viti ena gauna sa na vakau yani kina vei iko.

11 Kena vakaituvatuvataki vakamatau na vakayagataki lavo

Vei tukutuku bibi:

- Na tuvatuva ka vaka i lavo ena vukea sara vakalevu na nomu yacova nai naki ni nomu lako mai vaka cakacaka.
- E tu e so na kena gaunisala rawarawa me dau maroroi rawa kina na i lavo.
- Na lavo dau vakayagataki ena veika sau lalai ena dau kumukumuni vata me dua tu na uma i lavo levu.

11.1 NA VAKARAUTAKI NI TUVATUVA VAKAILAVO

Na nomu vulica na vakai-tuvatuvataki ni nomu vakayagataki i lavo ena vukea na nomu na dau maninitaka ka kua ni vakasabusabuta tu ga na kena vakayagataki vakaveitalia nai lavo. Mo maroroi lavo vaka vinaka ka mena bau levu nai lavo ko kauta lesu ki Viti. Ena i matai ni wase ni vola dusidusi oqo, o a kerei kina mo vola e vica nai naki ni nomu mai cakacaka se curu ena porokaramu oqo. O ira era dau maroroya vinaka se lewa matau na nodra i lavo e na vukei ira ena nodra voli vale, nodra vuli na luvedra ka vakalevu taka talega na nodra i yau.

Ena dredre mo mamaroroi se sotava na nomu i naki ke sega ni ko vakamuria vakayalomatua na nomu i tuvatuva vakailavo sa vakarauteki rawa. Ke sega na i tuvatuva vakailavo, sa na dredre sara na nomu vakamuria se raica vakayalomatua na nomu vakavakayagataki lavo. Na veiyya lalai e dau voli e na dau kumukumuni vata na kena i sau ka na sega ni taura e dua na gauna ko sa na tekivu vakila se raica ni sa sivia na nomu vakayagataki lavo. Mo na dau qarauna vinaka ena veigauna eso ka na toso cake kina na nomu musumusu ka na rawa ni vakaotia totolo na nomui lavo maroroi. Na i tuvatuva vaka i lavo e na rawa ni dusia lesu mai vei iko na levu se lailai ni lavo o vakayagataka ni laurai vata kei na lavo ko rawata. Na i tuvatuva vaka i lavo ena dusia vei iko na veisala eso mo na yadrava vinaka tiko kina na nomu vakayagataki lavo kei na kena maroroi vinaka ka me vakayagataki ena veika yaga sa tu ena siga ni mataka. Ena vukea na nomu raici vakamatau na kena vakayagataki kei na maroroi ni i lavo. E nomu i tavi mo na na lewa vakamatau na nomu i lavo.

Na i dusidusi ni kena dau tuvai na i tuvatuva vaka i lavo

Ena dodonu mo na raica ka kila vinaka tiko na i lavo kece e curu yani se biuta na nomu vola ni baqe ena gauna ni nomu tiko vaka cakacaka e Ositerelia. Na i tukutuku vaka i lavo mai na baqe, na sausaumi, na risiti taucoko kei na dokete ni volivoli me maroroi ka ra na vukea na nomu kila na levu kece ni i lavo o dau vakayagataka. Vakacuruma na uma i lavo e ganita me baleti ira na risiti se dokete era sa yali kevaka e ra veitubuyaki ka duidui na levu ni lavo vakayagataki ena veimacawa.

Ni o vaka i tuvatuva na veigacagaca ni nomu i tuvatuva vaka i lavo, vakasamataka vinaka na veigacagaca se yaga o gadreva vakaidina me rawa ni ko maroroi lavo kina vaka vinaka.

Na nomu vakayagataka na nomu i tuvatuva vaka i lavo

Maroroya na nomu i tuvatuva vaka i lavo ena dua na vanua matau ka na sega kina ni na yali. Ni bera ni o maqusa ena laki volivoli, digova lesu tale na nomu i tuvatuva vaka i lavo mo rawa ni kila se vica sara mada na uma i lavo e sa tuvai tu ka mo qai qarauna mo na cakacaka toka ga ena loma ni uma ni lavo sa tuvani rawa toka.

De na daumaka me na dua vei iko na misini ni cakacakataki fika me rawa ni dusia vei tiko vei iko na levu ni i lavo o sa vakayagataka tiko ena gauna ni dua na volivoli. Ena rawa beka ni vakadedetaka vakalailai na nomu gauna ni volivoli ia sa i yaragi vinaka me dusimaka tiko vei iko na nomu vakayagataki lavo. Na nomu tuvatuva ni maroroi i lavo me na dau vukei iko ena veigauna kece ka vukei talega ena nomu i nakinaki kei na sasaga. E dau vakabibitaki na nomu na dau raica lesu ena veivula na nomu i tuvatuva vaka i lavo me rawa ni veidutaitaki dina tiko kei na kemu i sau dodonu, nomu vakayagataki i lavo kei na nomu sasaga raraba. Ni sa tekivu mo sa lomadei ena kena muri kei na nomu davo dei tiko ena nomu tuvatuva vaka i lavo, sa na rawa ni vakalailaitaki na kena dau raici lesu nai tuvatuva ena veivula.

Kevaka e sa levu na i lavo o vakayagataka tiko mai na veika o rawata, e dodonu saraga mo sa raica tale mada vaka bibi na nomu i tuvatuva vaka i lavo de na qai lakolako e na sega na i lavo ko kauta lesu ki vale ka vaka talega kina nai lavo e dinautaki tu.

Na nomu vukei ena tuva ka vaka i lavo

Na i matai ni nomu i tuvatuva vaka i lavo sa i koya e dau dredre duadua ia e sa na dodonu me na rawarawa ni sa toso tiko na gauna.

Na kena i valavala vinaka duadua na kena o vakarautaka saraga o iko. Kevaka e gadrevi, taro i vakasala mai vei na nomu i tokani koya e kila ka vinaka talega ena nona tuvaka vaka i lavo. Na tuvaka vaka i lavo e dua na vuli e da rawa ni vulica taucoko. Na levu ga ni nomu vakatovotovo taka, na kena rawarawa ni nomu yadrava ka qarava vaka vinaka ni nomu i lavo.

11.2 NA VEIGAUNISALA RAWARAWA NI MAROROI I LAVO

Na veiveisau lalai e ganita me dau caka ena noda bula ena rawa ni vakalevutaka na nomu maroroi lavo me vakamaucokonataka sara na nomu vakayagataki lavo vakayalomatua. Ni va murimuria e vica na veidusidusi oqo me baleta na nomuni maroroi i lavo.

Na vakabula i lavo ena gauna ni volivoli mai na sitoa

Vica nai dusidusi me vukea na nomu rawa ni vakabula i lavo ena gauna ni volivoli mai na sitoa.

- Vakarautaka taumada ka kauta tiko vata tiko kei iko na tiki dua ka ra volai tu kina na veika ga e gadrevi me voli ka volia ga na veika e tiko ena tiki dua.
- Tawana na nomu i lavo e vakarautaki me baleta na volivoli ena dua na waqanivola ka kakua ni qai kauta vata kei na so tale na kuri ni i lavo se vola ni baqe baleta me vakayagataki ga na uma i lavo sa vakarautaki.
- Vakayagataka kece sara na kakana e voli mai ni se bera ni caka tale na volivoli e tarava.
- Kana rawa ni bera ni o lako ki volivoli baleta ni kunei ni dau lailai na volivoli ena gauna e tawa tu kina vakavinaka na kete.

Nomu rawa ni vakabula i lavo vata kei na dua nomu i tokani

Ena dau dredre na sasaga ni vakabula i lavo ni o bula maliwai ira era dau via vakayagataki i lavo tu ga. Sasagataka mo kunea e dua na nomu i tokani e gadreva talega me na maoroi i lavo. Mo drau na veiwaseitaka e so na ka vuni ni maroroi i lavo se rawa sara madaga ni drau veisisivitaka se o cei ena rawa me na maroroya na uma i lavo levu duadua vei kemudrau.

Na maroroi lavo me baleta na voli sulu kei na veika tale eso

- E vinaka mo ni na dau sikova taumada eso na sitoa ni yaya makawa se makete e na gauna ni nomuni volivoli.
- Ni bera na nomuni via volia e dua na ka, ni vakatarogi ira mada na nomuni i tokani kevaka e tiko vei ira na ka ko vinakata mo na vakayagataka. Qo e vinaka cake mai na nomu ni na laki volia e dua na ka vou.

Na veisau ga ni vakarau ena vukea na maroroi i lavo

E vica ga na vei veisau lailai e na rawa ni vakavuna tu e dua na duidui levu ki na nomuni i lavo maroroi. Kevaka ko ni na veisau taka eso na ka ko ni dau cakava vakawasoma ena rawa ni ko ni na maroroya e dua nai wase ni lavo levu. Qo me vakataka na:

- Na nomuni vakatabui kemuni ena kana tavako se gunu yaqona ni valagi – qo ena vukea sara na tubu ni nomuni i lavo maroroi ka na vukea talega me tuvaki vinaka tu na nomuni bula.
- Me vakarautaki ga mai vale na kemuni vakasigalevu kei na vakayakavi, ka me kua ni vakamatautaki na voli kakana.

E na rawarawa sara na nomuni vakatubura na nomuni i lavo maroroi, kevaka ko ni na musuka sobu se vakalailaitaka na vei ka ko ni dau volia. Vakatovolea mada eso na sala ni maroroi i lavo qo, ko ni na qai raica na tubu ni nomuni i lavo maroroi.

I lavo maroroi—Mo yacova na nomu takete

Mo ni na vakadavora e so nai tuvatuva me baleta na veika ko ni na rawata – se ka levu se ka lailai, lekaleka se balavu na gauna mo ni rawata kina. Na nomuni tuvana vinaka na veika mo ni rawata, e rawa ni tekivu mada ga ena so na ka rawarawa sara me vakataka na bula ni vakavakarau se e rawa mada ga ni ko ni biuta tu vakatikitiki e dua nai lavo me dau qarava na vei leqa tubu koso kece ko ni sotava. Se vakacava sara tu nai tuvaki ni bula, kevaka ko ni sa vakadavora rawa e dua nai tuvatuva ni vei ka mo ni rawata, ka ko ni sa tauyavutaka rawa e dua na sala ni maroroi i lavo, sa rawa mo na yacova na nomu takete. Taura mada e dua na gauna mo vakasamataka ka vola kece na veika ko sa tuvalaka tu mo ni rawata.

- Na cava ka koto vei ira nai tuvatuva qo e bibi duadua?
- E vica na kena i sau?
- Na gauna cava mo ni sa rawata kina?

Nai vakayagataki ni sala ni vakatubui i lavo maroroi

1. Mo ni biuta tu vaka i lavelave na vei ka kece sara ko ni sa navuca tu mo ni rawata ni mai cava na nomuni cakacaka. Qo me vaka taka na kena saumi vakaoti nai curucuru ni vuli ni nomuni gone, na kena vaka vinakataki na nomuni vale, se na kena tauyavu taki e dua na bisinisi lailai. Ni cakacakataka na levu taucoko ni lavo ko ni gadreva mo ni rawata, ka vakatalega kina na gauna ena taura mo ni na maroroya kina nai lavo qo.
2. Mo ni na vola vakai lavelave na vei sala kece sara ni maroroi i lavo ka me na gole vakatabaki dua ni na vei sasaga kece oqo ki na veika sa navuci tu.
3. Mo ni vola kece sara ena dua na drau ni veva na vei ka kece sara ko ni sa navuca mo ni rawata vata kei na kenai sau, ka me kabi toka ena dua na vanua me rawa ni ko ni na raica tiko ena vei siga. Qo me na dau vakauqeti iko tiko ena vei siga ka vukei iko mo vakanamata vakagumatua ki vei ka ko sa navuca oti tu.

Nai lavo me qarava na vei leqa tubu koso

E na vei ka kece sara ko ni navuca mo ni rawata, e vinaka mo ni dau biuta tiko vakatikitiki e dua nai lavo me dau vakarautaki kemuni tu ena vei leqa tubu koso eso. Mo na dau wasea tani tiko nai lavo oqo mai vei ira tale na vei lavo eso, me vakataka na nomu i lavo maroroi se i lavo me ganita na nomu bula ena vei siga yadua. Mo ni nanuma tiko ni vuni maroroi ni i lavo qo ka gole vaka tabaki dua ga ki na leqa tubu koso, ia kevaka ko ni na mani vakayagataka e dua na kenai wase, e dodonu mo na vakatawana tale na kena tobu.

Na maroroi i lavo e ka rawarawa sara. Na kena dina ga, mo tekivu sara ga ena gauna qo ka tekivu vakalalai. Navuca rawa na vei ka mo na rawata ni oti na cakacaka, vakaduria e dua na gaunisala ni maroroi i lavo, ka mo ni na cakacaka taka me rawa ni vakavotukana na nomuni tatadra.

Na vakayagataki ni nomuni i lavo

Na debit card e vakarautaka vei kemuni na sala rarawa ni sau saumi ena card, ka sega na bini dinau ena credit card. Ia, e tiko talega e vica na ka mo ni na vakaraica matua sara.

Na vakayagataki ni Debit Card

Ena gauna ko vakayagataka kina na debit card, e na taura na card na i lavo e tiko ena nomuni vola ni baqe me na sauma kina na nomuni volivoli. E na sega ni rawa ni ko na vakayagataka na debit card kevaka e sega ni dua na i lavo e tiko ena nomu vola ni baqe.

Na debit card ena vakayagataka ga nai lavo e tiko ena nomuni vola ni baqe, na credit card, e rawa ni ko ni vakayagataka kevaka e sega ni dua nai lavo e tiko ena nomu vola ni baqe, ia e sa na wili vaka dinau, ka mo na sauma lesu vakamalu. Na vakayagataki ni debit card ena vukei iko mo kakua ni dinau ka me na lailai ga nai lavo mo na sausaumi lesu kina.

Na card koya dau vakayagataki vakawasoma, sai koya na ATM kei na EFTPOS card. E rawa ni ko ni vakayagataka na card qo mo ni tauri lavo kina ena ATM, ka rawa talega mo ni vakayagataka ena volivoli. E rawa ni ko ni vakayagataka na card qo mo ni tauri lavo kina ena ATM, ka rawa talega mo ni vakayagataka ena volivoli.

E vuqa tu na vei mataqali yacani debit card, ka vakatau tu na yacadra e na kabani e solia mai. Kevaka ko ni na via kila na matai lalai ni vei ka e vakarautaka na debit card kei na credit card, tarogi ira na nomuni vakaillesilesi ni baqe.

Na debit card ka sega ni lavaka na PIN se na saini

E so na sitoa era na sega ni lavaka na nomuni PIN se mo ni saini ena nomuni debit card, kevaka e lailai mai na Duanadrau na dola na i sau ni vei ka ko ni volia. E sa vakadonui tu vaka mona livalia mai vei ratou na baqe ka solia vei kemuni na card, na mataqali vei voli vaka oqo. Oya, ena gauna e biuta kina na nomuni card ena kena misini na dau vei voli, ka na vakaraitaka mai na misini se sa vakadonui na nomuni volivoli se sega.

Kevaka e tiko e so na nomuni loma tarotaro me baleta na sala vou ni vei voli vaka oqo, ka vakayagataka kina na card, e tu vei kemuni na dodonu mo ni lai taro vakasala vua na baqe ka solia vei kemuni na card. E ra na vakamacalataka vei kemuni na kabana se sitoa cava e vakayagataka tiko na sala vou ni vei voli qo.

Na vei musumusu kei na vei lavo lavaki eso

E vuqa sara na vei vola ni baqe era sega ni lavaka e dua nai lavo musuki kevaka ko ni vakayagataka na mona livaliva se internet mo ni vei voli kina ena loma ni dua na vula. Ia, era na qai lavaka ga na musumusu kevaka esa sivia na vei voli ko ni vakayacora. Era duidui tu na levu ni vakacavacava se lavo musuki qo, ka na vakatau ena vanua ko ni vakayagataka kina na nomuni card, oya kevaka ko ni vakayagataka na mona livaliva mo ni vei voli kina, se na ATM, se na EFTPOS, se na baqe ena gauna ni nomuni vakacuru i lavo se tauri lavo. E dodonu mo ni dikeva vaka vinaka sara na duidui ni lavo musuki qo, ena gauna ko ni vakayagataka kina na nomuni debit card ena vei vanua sa vakamacala taki toka qori e cake.

12 Na vakau i lavo lesu vei ira na nomuni matavuvale

Vei tukutuku bibi:

- E dau sau levu toka na vakau i lavo vei ira na nomuni matavuvale.
- E tiko e dua na website—www.sendmoneypacific.org—ena dau vakaraitaka vei kemuni na duidui ni kaukauwa ni lavo ni Ositerelia, ka vaka talega kina na levu ni lavo ni Ositerelia mo na veisautaka me na veiganiti kei nai lavo ni Viti ko ni via vakauta.

12.1 NA KENA DAU VAKAU LESU NAI LAVO KI VEI IRA NA NOMUNI MATAVUVALE

E dau sau levu toka na vakau i lavo vei ira na nomuni matavuvale. So na gauna ko ni na dau sauma sara e tolu sagavulu ka lima na dola (A\$35) ki na baqe se kabani ni vakau i lavo, ena vei gauna ko ni vakau i lavo kina vei ira na nomuni matavuvale. E dau tiko talega e so nai vakacavacava mo ni na dau sauma ena gauna ko ni dau vakau i lavo kina. Qo ena dau vakatau tiko ki na duidui ni kaukauwa vakai lavo ni matanitu ko Ositerelia kei na matanitu ko viti.

E tiko e dua na website—www.sendmoneypacific.org—ena dau vakaraitaka vei kemuni na duidui ni kaukauwa ni lavo ni Ositerelia, ka vaka talega kina na levu ni lavo ni Ositerelia mo na veisautaka me na veiganiti kei nai lavo ni Viti ko ni via vakauta. E na vakamacalkataka vei kemuni na levu taucoko ni lavo mo ni na vakauta, qo e wili talega kina nai vakacavacava ni kena veisau taki na i lavo ni Ositerelia ki na i lavo ni Viti. E na vakamacalataka talega vei kemuni na balavu ni gauna ena taura me vakau kina na nomuni i lavo. Na website qo ena dau vukei kemuni ena kena vakalailaitaki nai sau ni nomuni dau vakau i lavo ka vukea talega na nomuni maroro i lavo. Na vakayagataki ni website qo ena dusia vei kemuni e vuqa sara na vei sala dodonu mo muria ena gauna ni vakau i lavo. Ko ira kece na kabani ni vakau i lavo ka ra volai tu ena SendMoney Pacific, era lewena kece tu e dua nai soqosoqo ni vakaliuca na bula vakailavo, qo e vakadeitaka vei kemuni na kena taqomaki na nomuni lavo ena gauna ni vakau i lavo.

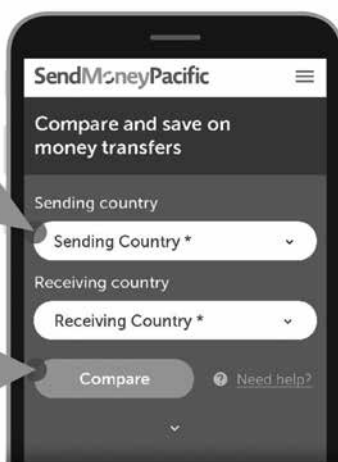
Tukutuku bibi: Sa ka bibi na dau vakau i lavo ki vei ira na nomuni dui matavuvale, ia mo ni nanuma talega me na dau tu talega vei kemuni eso nai lavo, ka me na veivuke tiko ena voli ni kemuni kakana kei na vei sau tale ni bula eso.

SendMoneyPacific

Easy to use

Select the countries
you are sending
money from and to

Compare the result
to find the best deal

A smartphone displaying the SendMoneyPacific app interface. The screen shows the app's title, a menu icon, and the heading "Compare and save on money transfers". Below this, there are two dropdown menus: "Sending country" with "Sending Country *" selected, and "Receiving country" with "Receiving Country *" selected. At the bottom of the form, there is a "Compare" button and a "Need help?" link with a question mark icon. A small downward arrow is visible at the very bottom of the screen.

SendMoneyPacific

Compare and save on money transfers

Sending country

Sending Country *

Receiving country

Receiving Country *

Compare

Need help?

www.sendmoneypacific.org

13 Na Tadu mai Ositerelia

Vei tukutuku bibi:

- Ena gadrevi vei kemuni kece na tamata cakacaka mo ni na tiko ena dua na bose ni vei vakadreti me baleta na nomuni vakarau biu vanua. Na bose ni vei vakdreti qo, ena vakasala taki kemuni ena vei ka kece sara me baleta na cakacaka kei na bula vakatikotiko e Ositerelia.
- E na vukei kemuni na nomuni i taukei ni cakacaka me ra vakarautaka vei kemuni na veika kece sara me baleta na nomuni lakolako mai viti me yacova sara na vanua ni nomuni cakacaka ko ni sa vei lesiyaki kina.
- Mo ni na dau vakatulewataka vakavinaka na vei ka ko ni na tawana ena nomuni kato, ka mo ni vola tu ena dua nai lavelave na vei ka kece sara e tawani ena loma ni kato.
- Ko ni na lako curumi ratou na tabana ni curu vanua e Ositerelia, ka na gadrevi mo ni na talaucaka vei ratou na vei ka ko ni kauta tiko yani, vakabibi ke kakana, se dua na ka e caka mai ena dua na kau, se i tei, se kulini manumanu.
- E ra na tavaki kemuni ena loma ni rara ni waqavuka ko ira na nomuni i taukei ni cakacaka ka ra na kauti kemuni sara ki na nomuni i tikotiko se vanua ni cakacaka.

13.1 NA VEITALANOA NI BERA NA BIU VANUA

Ni bera na nomuni biu vanua, e gadrevi vaka bibi mo ni na tiko ena dua na veitalanoa me baleta nai lakolako vaka cakacaka. E na veitalanoa oqo, ena tukuni kina vei kemuni na vei ka kece sara me baleta nai vola dusidusi qo ka vaka talega kina na cakacaka kei na bula vakatikotiko e Ositerelia. Ena veitalanoa oqo, ko ni na vulica kina na:

- Bula vakaitikotiko e Ositerelia
- Na tuvaki kei na cakacaka e Ositerelia
- Na nona i tavi nai soqosoqo vakatamata cakacaka e Ositerelia
- Na bibi ni nomuni na mata taki kemuni ka vaka talega kina na nomuni matanitu
- Na vei ka kece sara e gadreva mai vei kemuni na nomuni i taukei ni cakacaka
- Kei na vei ka kece sara ko ni na gadreva mai vua na nomuni i taukei ni cakacaka
- Nai tuvaki kece me baleta na vei vakadonui ni nomuni curu vanua
- Nai lavo vakayagataki kei nai lavo musuki
- Vakacavacava kei nai Lavo musuki kei nai lavo maroroi tudei
- Na bula ni rawa i lavo, maroroi lavo, vakacuru i lavo, tuvatuva vaka i lavo kei na vakau i lavo ki vei ira na nomuni matavuvale
- Na veika mo ni na vakarautaka mo ni na sotava kina na bula vinaka, na tiko bulabula kei na tiko marau e Ositerelia.

E na vuqa sara nai vakasala kei nai tukutuku ko ni na vulica ena gauna ni veitalanoa me baleta na vei vakasala eso ni bera na biu vanua. Nai vola dusidusi qo, ena dau vukei kemuni mo ni na nanuma tiko na vei tukutuku bibi oqo. Ni bera na nomuni biu vanua, e dodonu me na matata sara tu vaka vinaka vei kemuni na vei ulutaga kece sara e toqai tu ena i vola dusidusi qo. Mo ni na kauta vata tiko kei kemuni nai vola qo ka me dau i dusidusi tu vei kemuni ena gauna ni nomu tiko vakacakacaka e Ositerelia.

13.2 NAI VEI TUVATUVA ME BALETA NA NOMUNI I LAKOLAKO

Era na vakasalataki ka vukei kemuni ko ira na nomuni i taukei ni cakacaka me baleta na nomuni i lakolako mai ki Ositerelia. Ni bera na nomuni biubiu se ena gauna ni nomuni biu vanua, e dodonu mo ni raica ni sa tiko kece nai lavelave ni vola ka vakabibitaka na nomuni curu vanua. Qo me vakataka na nomuni vola tara ni curu vanua, ka koto kina na nomu visa se veivakadonui ni matanitu ko Ositerelia.

E dodonu mo ni na maroroya dei vaki vaka vinaka sara na nomuni vola tara ni curu vanua ka solia vei kemuni na nomuni matanitu. E sega ni dodonu mo ni solia na nomuni i vola tara ni curu vanua vei ira na nomuni taukei ni cakacaka. Mo ni maroroya vaka vinaka na nomuni vola tara ni curu vanua ena dua na vanua e matau ena loma ni nomuni i tikotiko, ka ko ni kila ni na taqomaki tu kina vaka vinaka. Kevaka ko ni vakayalia na nomuni vola tara ni curu vanua, e dodonu mo ni tukutuku sara yani vavakatotolo vua na nomuni i taukei ni cakacaka. E na vukei kemuni o ira na nomuni i taukei ni cakacaka ena kena vakavoutaki na nomuni i vola tara ni curu vanua, ka ra na vakasalataki kemuni ena gauna ko ni veitaratara kina kei ratou na tabana ni Matanitu ka vakatokai na Department of Home Affairs me baleta na nomuni i vola ni curu vanua.

13.3 NA VEIKA MO VAKARAUTAKA

E dau kilai tu na vanua o Ositerelia ena vei veisau ni draki e dau sota kaya, so na gauna e dau katakata sara, ka so na gauna e dau batabata sara, so na gauna e dau sotava na draki suasua ka so talega na gauna e dau sotava na draki mamaca. E dodonu mo ni na vakarautaki kemuni vaka vinaka ena vei veisau ni draki qo. Me vakarautaki nai sulu katakata kei nai sulu katakata ni moce kevaka ko ni na laki cakacaka ena vanua batabata, ka vakarautaki nai sala kei nai sulu mamare kevaka ko ni na laki cakacaka ena vanua katakata. E na vakasalataki kemuni yani na nomini taukei ni cakacaka ena i sulu cava mo na na vakarautaka ni bera na nomuni biubiu mai.

NA VEIKA MO VAKARAUTAKA: NAI TUVATUVA NI VEIKA MO VAKARAUTAKA

Na nomuni volatara ni curu vanua, ka me vakadeitaki tu kina vaka mona livaliva na visa ni Ositerelia.

☐

Na nomuni tikite ni waqavuka (ka dodonu mo ni raica me volai tu vakamatata ka me tautauvata na yaca e volai tu ena nomuni vola tara ni curu vanua vata kei na yaca e volai tu ena nomuni tikite ni waqavuka)

☐

Nai vola dusidusi

☐

Nai vola ni veivakadonui ni cakacaka

☐

Na nomuni laiseni ni draiva, kevaka e tiko e dua.

☐

Me dua nai uma i lavo me na tiko vei kemuni ka me na veitauri tiko me yacova na gauna ko ni na veisaumi tale kina.

☐

Na naba ni talevoni vei ira na wekada na tiko mai Viti

☐

Kakua ni guilecava ni tabu vakalawa mo kau kakana se i tei ki Ositerelia: kevaka ko tawana na veika oqo ena laki vakagalagalataki ena gauna ko yaco yani kina e Ositerelia.

Ena soli vei iko ena gauna ni vuka e dua na fomu mo vakalewena ka me na vakaraitaki kina tabana ni curu vanua kei na Kasitaba ena gauna ko yaco yani kina e Ositerelia. E vakatokai ena vosa vakavalagi na fomu ogo me incoming passenger card. Sa ka bibi sara mo vakalewena vakadodonu na fomu ogo.

YOUR CONTACT DETAILS IN AUSTRALIA Phone _____ E-mail _____ Address _____ OR _____ State _____		EMERGENCY CONTACT DETAILS (FAMILY OR FRIEND) Name _____ E-mail _____ Phone _____ OR _____ Mail address _____	
PLEASE COMPLETE IN ENGLISH ▶ In which country did you board this flight or ship? ◆ What is your usual occupation? ◆ Nationality as shown on passport ◆ Date of birth _____		PLEASE X AND ANSWER A OR B OR C A Migrant permanently to Australia ▶ Your intended length of stay in Australia _____ Years _____ Months _____ Days _____ ▶ Your country of residence _____ ▶ Your main reason for coming to Australia (be one only) Convention/conference _____ a Employment _____ a Holiday _____ Business _____ a Education _____ a Other _____ Visiting friends or relatives _____ a Exhibition _____ a _____ B Visitor or temporary entrant ▶ Country where you spent most time abroad _____ MAKE SURE YOU HAVE COMPLETED BOTH SIDES OF THIS CARD. PRESENT THIS CARD ON ARRIVAL WITH YOUR PASSPORT.	

13.5 YACO MAI KI OSITERELIA

E sa dau kena i vakarau me na ro na waqavuka ena dua na rara ni waqavuka ni koro levu kei Ositerelia. E sa na tiko tale e dua na basi se waqavuka me na qai veiusa se veivakaleletaki kina taudaku ni vei koro lelevu kei Ositerelia ka tiko kina na vanua ni nomu cakacaka.

Ni ko sa yaco mai Ositerelia, ko sa sobu mai na waqavuka, vakaraitaki iko yani vei iratou na tabana ni curu vanua, kasitaba kei na tabana ka ra dau digova na veika e tu e yagoda kei na veika eda kauta mai.

Tabana ni Curu Vanua

Ni ko sa yaco yani ena tabana ni curu vanua, ena vaka raica ka vakadikeva na kena i vakalesilesi na nomu i vola ni curu vanua (passport) ka me vakadeitaka talega ni sa tiko na veivakadonui dodonu ni nomu curu vanua (visa) ni cakacaka ena porokaramu oqo. Na veitukutuku kece sara me baleta nomu Visa ena tiko ena computer ka na vakayagataka tiko nai vakalesilesi ni curu vanua. Ke sa vakadeitaka ni dodonu kece nai tukutuku ka koto ena nomu passport, sa na qai tukia na kena sitaba ka solia lesu vei iko.

Tabana ni Taqomaki ni Vanua kei na quarantine

Ni sa vakacavari na nodratou i tavi na tabana ni curu vanua, ko sa na lai kauta mai na nomu kato ka golevi iratou yani na tabana ni Kasitaba kei na tabana ka dau raica na veika eda kauta mai.

E dau raica matua na Matanitu o Ositerelia na kena vaqacacotaki na kena vakamuri na lawa virikotori ena quarantine me na maroroya na bula ni vei ka teivaki kei na nodra bula na manumanu. Ke luluga na kena vaka muri na lawa oqo, ena rawa ni vaka leqa vaka levu na bula ni veika e teivaka kei na vei ka tale eso. Ena kena vaqacacotaki na tuvatuva ni lawa oqo, e ra dau vakayagataka nai vakalesilesi ena tabana ni quarantine na misini ni vei ilovi se X-ray kei ira na Koli dau vakabobo me ra na raica ke tiko ena nomu kato se ena vei tiki ni yagomu eso na ka vakatabui vakalawa me kau mai ki Ositerelia.

Mo na vakaraitaka **taucoko sara** ena fomu ko sa vakalewena na kakana, i tei kei na veika ka okati vei ira na manumanu ko kauta voli mai. E wili talega kina na veika me vaka na soso se tiki ni qele ka kabita tu bek na nomui vava se i sulu daramaki. E dau matailailai sara na nodra vakadikeva na veika vaka oqo nai vakalesilesi ena tabana ni Kasitaba kei na Quarantine ni Matanitu o Ositerelia. Kevaka e laurai ni o sega ni vakaraitaka vaka dodonu na veika ko kauta mai, e sa na bibi toka nai totogi ena tau, ka wili kina na nomu bala ki valeniveivesu. Ke o lomatarotaro, sa vakasalataki mo vakaraitaka kece sara na veika ko kauta voli mai, ka me kakua ga ni ko qai tobo, ka ni na bibi na kena totogi.

Vanua ni veitavaki kei na sala ni veilakoyaki ki na nomu i tikotiko

Ni sa vakacavari mai na vakadikevi ni nomu kato, mo gole sara yani ki na vanua vakarautaki ni veitavaki (arrival hall). E sa na veivosakitaka o nomu Taukei ni Cakacaka me na tavaki iko e dua nona i tokani ena vanua ni veitavaki ka na kauti iko sara ki na vanua ko sa na laki tiko ka cakacaka kina.

Ena rawa ni yawa na vanua dou na ciciva ka na vica toka na aua na dede ni gauna ni veilakoyaki. Kena i vakaraitaki, kevaka ko sa na laki cakacaka e Mundubbera, o sa na vuka taumada yani ki Brisbane, ka qai gole ena basi ki Mundubbera. Ena taura toka e lima (5) na aua na dede ni lakolako mai Brisbane ki Mundubbera. E vanua vakaitamera o Ositerelia ka na rawa ni taura e rua (2) na siga na nomu draiva tabu cegu mai na tokalau ki na mua i ra kei Ositerelia.

14 Na lawa virikotori ena vanua ko Ositerelia

Vei tukutuku bibi:

- Tovolea mo wilika ka kila vinaka na veilawa ka dodonu me vakamuri e Ositerelia.
- E sai tavi ni tamata kece ka vakaitikitiko e Ositerelia me ra na vakamuria na lawa kei Ositerelia.
- Ke ko sega ni vakamuria na veilawa oqo, sa na rawa ni ko totoqi taki se curu ki valeniveivesu.
- Era tu na veitikikitiko ni Ovisa ena veiyasana kece sara ena vanua ko Ositerelia. Era na dau vukei iko na tabana ni Ovisa.

14.1 NA VEI LAWa BIBI ESO E OSITERELIA

E vuqa sara na lawa e koto ena vanua ko Ositerelia. E so na lawa ena tautauvata kei na kena mai Viti ka so ena duidui toka. Ke o mai cakacaka se vakaitikitiko e Ositerelia, mo na vakamuria ka rokova na kena lawa virikotori. Ke o sa voroka na lawa, sa na rawa ni ko kau cake kina na mataveilewai. Ke sa vakadinadinataki ni ko sa voroka na lawa, sa na rawa no ko totoqi taki vakailavo se curu ki valeniveivesu. E koto oqo era eso na lawa bibi. E tabu vaka lawa mo:

- Cakava e dua nai tovo kaukauwa vua e dua tale na tamata, wili kina ko ira na lewe ni nomu matavuvale.
- Vakasaurarataka e dua.
- Gunu wai ni veivakamateni taki ena vanua ni soqosoqo vata ni lewe ni vanua, wili kina ena vei sitoa ni veivoli, vei koronivuli se ena veisaqata ni gaunisala.
- E vakatabui na vakatavako ena vanua ni cakacaka, vale ni kana kei na vanua ni sotasota vata. Ena bibi na totoqi ka na tau kevaka ko voroka na veilawa oqo
- Kakua ni benu vakaca, wili kina na kena viritaki vakaveitalia na kavuru ni tavako ka na rawa ni vakavuna e dua na kama.
- Ko sega ni daramaka na beleti vakarautaki ena motoka ena gauna ko draiva kina se dabe ena dabedabe ni pasidia.
- Mo draiva ni ko sa mateni ena wai ni vei vakamateni taki kei na gunu yaqona
- Veivosaki ena talevoni (mobile) ena gauna ko draiva voli kina.
- Draiva vakabutako ka ni sega tiko na laiseni.
- Vodo ena motovai se pasidia ka sega ni vakaisala vakarautaki.
- Sega ni ko vakaisala ni ko vodo basikeli.

E virikotora na lawa e Ositerelia na nomu dodonu ni laki so-kalou, vakayacora na nomu i tovo vakavanua ka vakatabuya sara na veivakaduiduitaki vaka mata tamata, roka, lotu kei na tutu ni bula.

14.2 CAKACAKA VAKA OVISA E OSITERELIA

Era tu na veitikitiko ni Ovisa ena veiyasana kece sara e Ositerelia. Era tu na Ovisa me ra veivuke ka vakaitavi ena bula vakaitikitiko. Erau dau cakacaka vata sara vaka voleka na tabana ni Ovisa kei ira na lewe ni vanua ka ra lewena na veitikitiko. Era na tu vakarau me ra na vukei iko ke ko kere veivuke. Sa dodonu mo na tukutuku kina tabana ni Ovisa ke o raica ni yaco tiko e dua basu lawa se me dua e vakarerei iko se vakasaurarataki iko. Mo na veitaratara talega ki na tabana ni Ovisa kevaka e tu e so na nomu vakatataro me baleta na lawa. Ke o sa mani vakatarogi mai vei ira na Ovisa, vakamuria vakamalua na nodra i vakasala ka veitokoni ena veika era vakaraitaka. Mo dau sauma vakadodonu ka vakasavasava na nodra taro.

Ke o gadreva na veivuke ni Ovisa ena dua na leqa tubu koso, mo qirita na naba 000.

15 Nai tovo kei na vakarau ni bula e Ositerelia

Vei tukutuku bibi:

- Ni o yaco yani kina dua na vanua vou, o na vakila ka raica na duidui ni tovo kei nai vakarau ni bula. E dau vakatokai ena vosa vakavalagi me ‘culture shock’.
- Mo qarauna vinaka na nomui tovo kei na valavala ni bula ko vakaraitaka ena vanua ni nomu cakacaka kei na taudaku ni vanua ni cakacaka. E na vukea vakalevu na nomu ciqomi kina bula vakaitikitiko ko lewena kevaka e rakorako ka totoka nai vakarau ni nomu bula ko vakaraitaka.
- Ena vakasaqara vei iko o Taukei ni nomu cakacaka na valenilotu mo laki so-kalou kina.
- E tautauvata na dodonu ka tu vei ira na marama kei na turaga e Ositerelia.

15.1 TOVOLEA MO BULATAKA NAI VAKARAU NI BULA E OSITERELIA

Ni da biu vanua mai ka gole tale kina dua na vanua vou, eda kauta vata mai nai vakarau ga ni bula eda kilai kina kei nai tovo e da kilai kina ena veisiga. Ni ko sikova e dua na vanua vou ka duidui na kena i tovo kei na kena i vakarau, e sa na kauta mai vei iko na yalo nuiqawaqawa kei na lomatarotaro. Kena i vakaraitaki: ena tarai iko na yalo veilecayaki, na rere, taqaya, nuiqawaqawa kei na vakararavi vei ira na tani. Oqori e dau vuna na veisau ni draki ni bula ko mai sotava.

E dau dredre vei ira na so me ra walia vakataki ira na veika vovou se i tovo kei na vakarau ni bula era qai sotava se raica vakadua. Dau veitalanoa kei ira na lewe ni nomui lawalawa se ki vua e dua ka lewe ni tikotiko ko vakaitikitiko kina.

15.2 NA TAUTAUVATA NI DODONU NI MARAMA KEI NA TURAGA

E tautauvata na dodonu ka tu vei ira marama kei na turaga e Ositerelia. Ena rawa ni dua na marama se turaga sa na lesi me nomui liuliu vakacacaka ka sa dodonu mo rokova na nodra veiliutaki. Mo qarauna vinaka na nomui tautau ni vosa vua e dua na marama se turaga, kakua ni vakayagataka e so na vosa ka na rawa ni vakavuna na nomu vakacegui ka na rawa talega ni biuti iko kina liga ni lawa.

15.3 NA VEIDUSIDUSI ESO KA NA VUKEI IKO

Nai dusidusi eso ka na rawa ni vukea na nomu bulataka nai vakarau kei nai tovo ni bula e Ositerelia.

Nai tovo kei na vakarau ni bula vaka veimaliwai

- Mo dau tukuna vakawasoma na vosa 'please' se kerekere kei na vosa 'thank you' se vinaka. Qo e rua na vosa ka dau vakayagataki vakawasoma ena gauna ni veivosaki se veitalanoa.
- Ni ko kidavaka se sotava e dua nomu i tokani vou, mo lulu kei koya ena yalo nuidei. Mo vei raici mata ena gauna ni veitalanoa, ena vakadeitaka vei koya drau veitalanoa tiko ni taucoko tiko na veivosaki.
- Kakua ni cavuta na vosa 'yes' se io kevaka o sega ni kila vaka vinaka na veika e tukuni tiko mai.
- Ni ko sotava e dua nomu i tokani vou se dua drau qai sota vakadua, kakua ni vakataroga na nona yabaki ni bula, e vakamau se sega, e vica na luvena kei na levu ni lavo ka dau rawata ena gauna ni veisaumi. Mo dau vakataroga ga vua nai tuvaki ni no na cakacaka kei na veika e taleitaka me vakayacora ena nona gauna galala.
- Na nodra sulusulu na lewe I Ositerelia e via tautauvata tu ga kei na noda i sulusulu mai Viti, tarusese lekaleka vei ira na turaga ka vaka kina vei ira na marama. Ena sega ni vakatarai nai sulusulu vaka oqo ena so na vanua ena veiyasai vuravura. E ciqomi raraba e Ositerelia na i sulusulu vaka oqo, vaka vo ga ena veisoqo ka dodonu mo daramaka kina na kena i sulu dina. E sega talega ni kena i balebale ni yalewa se turaga lolovira e dua mai na vakarau kei nai rairai ni sulu ka daramaka voli.

Ena vanua ni cakacaka

- Dau vakaraitaka vua na nomu Taukei ni cakacaka ni sega ni matata vinaka vei iko na veika ka volai tu ena tikidua ni kemui sau, se na veika me qaravi vakaoti kina na nomu cakacaka se ena taudaku ni cakacaka, na sala ni veitaratara kei Vuniwai, na vakavakayagataki ni Bank card se na kere vakasala me vukea na nomu bula ni veimaliwai.
- Dau cakacaka ena gauna, kakua ni yaco bera yani ki na vanua ni cakacaka. Ke o yaco bera mada ga yani ka sivi walega e lima (5) na miniti, e ka beci ka sega ni vakarau dokai. Era dau cakacaka ena gauna na tamata cakacaka e Ositerelia. Mo kakua ni dau yaco bera kina vanua ni cakacaka.
- Mo na dau laki cakacaka ena veisiga, vakavo ga kevaka ko tauvimate. Ke ko tauvimate, dau qiriti koya nai Taukei ni nomu cakacaka me kila ni ko tauvimate dina.

Mo dau nanuma na veika oqo: E vuqa sara na lewe ni vanua e Ositerelia era cavutu mai vei vanua duidui e vei yasai vuravura. Era cavutu mai na rua na drau (200) na vei vanua e na veiyasai vuravura. O sega ni matai ni turaga se marama vulagi eke.

15.4 LOTU

E sega ni dua na lotu tauyavu ka vakabibitaka na Matanitu ko Ositerelia me ra lotu kina na kena lewe ni vanua. E soli tu na galala ni so-kalou ena lotu ga ko via lewe ni lotu kina. Na vei mata lotu e so ka tu e Ositerelia e wili kina na veimalotlu vakarisito, Buddhism, Islam, Judaism, Hinduism kei na vuqa tale.

Ena rawa ni ko lai so-kalou ena vei valenilotu ena taudaku ni vei koro lelevu e Ositerelia ka ra wili kina na lotu Katolika, lotu Kavitu, Baptist, Presbyterian, Uniting kei na lotu Anglican.

Ena vakasaqara vei iko o Taukei ni cakacaka na vale ni lotu mo laki so-kalou kina. Kevaka era sega ni vakayacora vaka kina, sa dodonu mo na kerei koya me vukei iko ena kena vakasaqarai na vanua ni so-kalou.

16 Bula vakaitikotiko e Ositerelia

Veī tukutuku bibi:

- E vanua levu ko Ositerelia ka rauta ni 24 na milioni nai wiliwili ni lewe ni vanua tudei.
- Na draki e dau katakata sara ena so na gauna ka batabata sara.
- Dau vakatataro wavoki vei ira na lewe ni nomui tikotiko ka mo na kila mai kina na veisala ni veivuke eso e vakarautaki tu.

16.1 AI VAKAMACALA BALETI OSITERELIA

Na wiliwili ni lewe ni vanua e Ositerelia e sa voleka ni yacova yani na 24 na milioni. E vanua vakaitamera ka rauta ni 7.7 na milioni square kilometres na kena raba, rauta ni 4,000 kilometres na kena balavu mai na tokalau kina kena mua-i ra, ka 3,000 kilometres mai na vualiku kina ceva. Era sa tawani Ositerelia tu mai ena loma ni 80,000 vakacaca na yabaki nai taukei ni vanua oqo ka ra vakatokai me Australia's Indigenous peoples.

Na Tabana ni teitei e cau sara vakalevu kina bula vakailavo ni matanitu ko Ositerelia. E vanua levu ko Ositerelia ka duidui sara na draki ena sotavi ena kena dui yasana. E dau teivaki na moli (oranges) kei na berries ena veivanua batabata ena ceva, na maqo kei na jaina ena veivanua katakata kina vualiku.

16.2 NA DRAKI

E vanua vakaitamera ko Ositerelia ka dau sotava na vei draki duidui eso, mai na uca cevata kina draki katakata. Na vanua batabata duadua era tiko mai na yasana ko Tasmania, ka vaka kina ena veivanua ena ceva kei Ositerelia ena yasana ko New South Wales kei Victoria. Na veivanua katakata eso e ra tu ena loma ni vanua kei Ositerelia kei na kena mua i ra ni vanua. Na draki katakata (summer) e na dau vakailai mai na vula ko Tiseba kina vula ko Fepurueri, gauna ni mira ni draunikau (autumn) mai na vula ko March ki na vula ko Me, vula i batabata (winter) mai na vula ko June kina Okosita kei na vula i tubutubu (spring) mai na vula ko Sepiteba kina na Noveba.

16.3 NA NOMU LEWE NI TIKOTIKO VOU

Ena veivanua taudaku ni vei koro lelevu kei Ositerelia, era dau veikilai vinaka sara na lewena ka ra tu wapolita na vei tauni kei na tikotiko ni matanitu eso. Ena totolo sara na nodra veikilai kei iko. Era cau sara mai vakalevu kina bula vakailavo kei na bula raraba ni vanua ko Ositerelia na lewe ni veitikotiko kei na tauni ena daku ni koro lelevu kei Ositerelia.

E na vaka veikilai taki iko ko Taukei ni cakacaka ki vei ira na lewe ni tikotiko ko na laki lewena. E vuqa tale nai tukutuku baleta na nomui tikotiko ena rawa ni laurai mai na valenivolavola ka vei qaravi ena na nomui tikotiko raraba (council), na vanua ni wili vola (libraries) kei na veivanua ka dau vukei ira na lewe ni vanua (public information centres). Era na vakaraitaka vei iko na sala ni veilakoyaki kei na veivanua vakarautaki ka dau vukei ira na lewe ni vanua.

E dau soli wale ka sega ni saumi na vakayagataki ni Internet ena veivanua ni wili vola (libraries). E na soli ga e dua na gauna yalataki mo na vakayagataka kina na Internet. Mo na tukuna taumada vei iratou na kena i vakalesilesi na gauna kei na siga ko na via vakayagataka kina na Internet. Mo vakamura sara vaka vinaka na vei vaka ro ka ra volai tu ena vei vanua ni wili vola. Sa na vakatau talega vei iko na na nomu gadreva mo veikilai kei ira na lewe ni tikotiko ko sa mai lewena. Kakua ni rere se madua na taro se kere veivuke.

E na tu na veigauna eso ka na marautaki se vakayacori e dua na soqo levu ena vanua ko vakaitikotiko kina. Esa gauna vinaka mo na tiko talega kina ka marautaka vata nai naki ni soqo kei ira na lewe ni tikotiko.

16.4 NA VEIMATAQALI MAUMANUMANU KA RA TU E OSITERELIA

O sa na rogoca vakaitalanoa beka na levu ni gata kei na spider ka ra bula tu e Ositerelia. E tukutuku dina kece oya ka sa dodonu mo qaqarauni vinaka ena gauna ko cakacaka voli kina ena vei vanua ni teitei eso. E sa na vakasalataki iko ko Taukei ni cakacaka ena vei vakatakilakila eso ko na rawa ni ko kila kina ni sa tiko voleka beka e dua na gata kei na veika mo vakayacora.

17 Na tiko bulabula kei na tiko savasava

Vei tukutuku bibi:

- Mo dau kania na kakana bulabula ena gauna ni nomu tiko e Ositerelia, e na vukea nai tuvaki vinaka ni yagomu kei na nomu bula.
- Dau qarauna vinaka na nomu tara na kakana, ena rawa ni vakatauvimate taki iko ka vaka kina vei ira ko solia kina na kakana.
- Dau maroroya vaka vinaka na kakana (me dau maroroi ena loma ni fridge na veika me vaka na pakete se tavaya sucu kei na lewe ni manumanu).
- Mo qarauna vinaka nai tuvaki ni yagomu, maroroya na savasava, vaka bibi ena vanua ni cakacaka.

17.1 NA TIKO BULABULA E OSITERELIA

Mo qarauna sara vaka vinaka na nomu bula ena gauna ni nomu tiko e Ositerelia. E so nai vakasala ni tiko bulabula.

- Kania na kakana bulabula, me vakalevu na draunikau kei na vuata, madrai, ka kakua soti na kana veika e kamicakamica me vaka na jokiliti kei na gunu....
- Dau taubale ga ke voleka na vanua ni nomu cakacaka.
- Dau vakaukauwa yago vakawasoma se vakaitavi ena qito.
- Rawa ni ko vakaitavi ena so na qito me vaka na rakavi, soka se netball, e sa sala talega ni nomu veikilai kei na so na nomui tokani vou.
- Dau veitalanoa vakawasoma kei ira na nomui tokani vou ka vaka kina vei ira wekamu mai vale. Ena vukea sara vakalevu nai tuvaki vinaka ni nomu vakasama.

17.2 NA MAROROI NI KAKANA

Dau maroroya vinaka ena fridge na kakana ka voli mai na Sitoa, me kakua kina ni yauta totolo ka na rawa ni ko vakayagataka tiko ena dua na gauna balavu. Me maroroi sara vakatotolo ena fridge na vei kakana eso me vaka na lewe ni manumanu, wili kina na toa, bulumakau, ika kei na mince, ka vakatalega kina na sucu kei na cheese. Ena yauta se ca sara vakatotolo na vei kakana oqo kevaka e biu tu ga e tautuba. Ke o biuta mai tuba na kakana mai na fridge ena yakavi ka qai kania ena mataka ka tarava, sa na rawa ni vaka vuna na gaga kei na tauvimate. Na kakana kece ka sa vakabutari ka vaka kina na kena ka sega ni vakabutari (ka ko sa tara) me na dau maroroi vinaka ena loma ni fridge.

E dau volai toka ena pakete ni kakana e Ositerelia na loma ni 'gauna me vakayagataki' kina. Kakua ni vakayagataka na kakana ke sa lako sivita na gauna me vakayagataki kina baleta ena rawa ni vaka vuna na tauvimate. Mo dau vakayagataka na kakana ena loma ni gauna ka sa volai koto ena pakete se i olo ni kakana. Ena rawa ni ko vakayagataka na kakana oqo ke sa sivi e dua se rua na siga mai na gauna ka dodonu mo vakayagataka kina, ia mo qaqarauni vinaka ga. Ena rawa ga ni vakayagataki na kakana ena gauna ka sa volai tu

ena pakete kevaka e maroroi vinaka ena loma ni fridge. Ke o gadreva me dede na kena maroroi na kakana mo biuta ena loma ni freezer (kato ni wai cevata), kevaka ko sa biuta tani mai tuba me vakamalumu taka na cevata, mo kakua ni qai biuta tale kina loma ni freezer.

E katakata ka tunumaka sara ena so na vanua e Ositerelia. Eso na kakana me vaka na madrai, e dau ca totolo **sara ni sebera** ni cava na gauna me lau kana kina ena vei vanua eso ka vaka tu oqo na kena draki. Mo biuta laivi na madrai kevaka e sa laurai ni sa sega ni vinaka na kena i tuvaki. Kakua ni dolava nai olo ni madrai baleta ni na rawa ni ko boica nai boi duatani ka koto ena loma ni madrai ka na rawa ni vaka vuna na nomu tauvimate. Ke o vakaitikotiko ena dua na vanua katakata se tunumaka e Ositerelia, mo dau mororya na kemu madrai ena loma ni fridge.

Sa ka bibi sara na kena maroroi ka qarauni vinaka na kakana, me kakua ni vakavuna na nomu tauvimate se ki vei ira na nomui tokani ka ra vakaitavi talega ena porokaramu oqo. Mo dau savata vinaka na ligamu ni sebera ni ko tara na kakana ka vaka kina ni sa maroroi oti na kakana. Mo dau qarauna vinaka sara na nomu tara na vei kakana eso me vaka na toa, lewe ni bulumakau kei na vei lewe ni manumanu tale eso. Mo dau raica me savasava vinaka na tiki ni kau (chopping board) ka na musumsuski kina na lewe ni toa kei na lewe ni manumanu tale eso. Mo na savata vinaka sara ena pouta ni sava yaya ni kana (dishwashing detergent) na tiki ni kau ni musumusu ni bera ko vakayagataka tale ena dua tale na ka. Kevaka ko sa tara e dua na tiki ni toa, bulumakau se lewe ni manumanu tale eso, mo na savata vaka vinaka sara na ligamu ni bera ni ko tara tale e dua na kakana. Na kakana kece ka sa vakabutari ka vaka kina na kena ka sega ni vakabutari (ka ko sa tara) me na dau maroroi vinaka ena loma ni fridge.

17.3 NA TIKO SAVASAVA E VALE

Me na dau tuvai vakamatau na yaya ka tu ena loma ni nomui tikotiko ka vakabibi na kena maroroi na savasava ni tikotiko. Oqo e so na vakasala me na vukea na nomu i tuvatuva.

- Kakua ni benuca na floor (fuloa) ni nomui tikotiko; me dau vakalalai na kava ni benu ena veisiga.
- Luvata na nomu vava ni cakacaka ena matanikatuba.
- Mo samaka ena kena gauna totolo na meme ni kakana se wai ka tasova ena fuloa se ena dela ni papa e valenikuro.
- Me vakarautaki tu na tawelu pepa kei na wainimate me na vakayagataki ena kena vakasavasava taki na vanua e terega yani na wai ni lewe ni manumanu vakabutari se sebera ni vakabutari.
- Mo savata vinaka na nomu vei yaya kece ni kana, vakamamaca taki ka biu ena loma ni kovate.
- Kakua ni ceburaka tu na nomui sulu duka ena fuloa.
- Dau vakayagataka na pouta ni savasava ena gauna ni sava i sulu.
- Dau savata vakawasoma na nomu siti ni davodavo kei na tutuvi baleta ena rawa ni vakatauvimate taki iko. E dau laurai na vei mate lalai eso ena siti kei tutuvi duka.
- Dau sisili ena veisiga
- Dau savata vinaka na ligamu ni oti mai na sisili se na vakayagataki ni valelailai ni bera ni ko tara e dua na kakana.

18 NA TUVAKI NI BULA ENA NOMUI TIKOTIKO VOU

Vei tukutuku bibi:

- Ena vakarautaka vei iko o Taukei ni cakacaka ena gauna ko yaco mai kina ki Ositerelia na vakamacala eso me baleta na nomui tikotiko kei na veika mo kila baleta nai tikotiko raraba.
- Ena vukei iko o Taukei ni cakacaka ena kena kerei na nomu naba ni saumi vakacavacava kina Matanitu, na vaka leweni ni fomu ni lavo maroroi tudei, vakarautaki ni nomui tikotiko kei na sala ni nomu veilakoyaki mai vale kina vanua ni cakacaka kei na lesu ki vale.
- Sa na yaga mo na dolava e dua nomu account ena baqe ka me na vakacuruma kina na kemui sau o Taukei ni cakacaka ena veigauna ni veisaumi. Ena vukei iko kina o Taukei ni cakacaka.
- Sa vakadreti vaka bibi mo na maroroya vaka vinaka na naba ni nomu musu vakacavacava kina matanitu kei na vakamacala me baleta na nomui lavo maroroi tudei. Ena vinakati me laurai na tiki ni pepa e rua ogo ena gauna ni nomu vakavakarau ni lesu tale ki Viti.

18.1 NA NOMUI TIKITIKO

Ena vakarautaka o Taukei ni cakacaka na vanua mo na vakaitikotiko kina, o na sauma ga iko nai sau ni nomu i tikotiko ka na dau musu mai na kemui sau ena veigauna ni veisaumi. Me i tikotiko e vakarautaka na veika ka ra na maroroi vinaka kina na laki tawana yani. Me kakua na veiososoosoi ka tuvaki vinaka. Ena veiraurau vaka vinaka nai sau ni tikotiko. Dua kena vakaraitaki ogo, ena via rauta toka na A\$150 nai sau ni tikotiko ena dua na macawa, sa na rawa talega ni levu cake mai na A\$150 se lailai sobu, ka na vakatau vakalevu mai na veika ogo:

- Na vanua ko vakaitikotiko kina.
- Na levu se lailai ni tikotiko vakarautaki e tu me tawani.
- Nai tuvaki ni tikotiko kei na wiliwili ni tamata mera na wasea vata kei iko nai tikotiko vakarautaki.
- Kevaka e wili talega nai sau ni livaliva, wai kei na gas.

Sa virikotora nai veituvatuva eso na Matanitu o Ositerelia ena porokaramu ogo me kakua ni sivia nai wiliwili ni tamata ka ra wasea vata e dua nai tikotiko. Kevaka ko sega ni taleitaka na nomui tikotiko se tu tale eso na ka ko lomatarotaro kina, veitaratara kei nai Taukei ni cakacaka se qiri kina **na tabana ni porokaramu ogo ena naba ni talevoni (02) 6240 5234**. Sa na rawa ni ko veivosakitaka na nomu laki tiko ena dua tale nai tikotiko, ka mo na vakaraitaka vei koya nai taukei ni nomu cakacaka na vanua ko vakaitikotiko kina kei na sala me veitaratara kina vei iko.

Ena rawa ni vakaleqa na sala ni nomu veilakoyaki kevaka ko na laki vakaitikotiko ena dua tale nai tikotiko Ni bera ni ko laki veivosakitaka e dua tale nai tikotiko mo laki tiko kina, mo na raica se na na vakarawarawa taka se sega na sala ni nomu veilakoyaki ki cakacaka ka lesu mai.

Veivuke vakarautaki: Ena okati ena so nai tuvatuva ni saumi ni tikotiko, nai sau ni veivuke vakarautaki me vaka na wai, livaliva kei na gas. Ena so tale nai tuvatuva ena sega ni okati kina nai sau ni veivuke vakarautaki, ka ko na sauma nai kuri ni lavo e lavaki mai. Ena vakatau na nomu na sausaumi ki na veivuke vakarautaki mai na veika ko vakayagataka. Dau vakayagataka vakayalomatua na veika ka sema kina livaliva me vaka na cina, retio yaloyalo, tutuvi vakalivaliva taki kei na cagi vakabatabataki (air-conditioners), ka dau bokoca kevaka ko sega ni vakayagataka tiko. Ena dau tikica mai na kemui I sau o Taukei ni cakacaka ena veigauna ni veisaumi me saumi kina na veivuke vakarautaki. Ena yaco nai tuvatuva oqo kevaka drau sa veivakadonui taka vata taumada.

18.2 NA SALA NI VEILAKOYAKI:

Sala ni veilakoyaki vakarautaki kei na draiva e Ositerelia: Ena so na gauna sa na ganita mo vodo ena sala ni veilakoyaki vakarautaki me vaka na basi. Ena tiko na basi se sitima ni vanua (train) ka na lakova sivita na veitikotiko kei vei vanua ni cakacaka. Mo na dau sauma nomu tikite ni vei lakoyaki, maroroya vinaka ena gauna ko vodo voli kina ena basi se sitima ni vanua, kevaka e sega, ena rawa ni tau vei iko e dua na tototogi bibi.

E dau totolo sara na veilakoyaki ni motoka e Ositerelia, ena so na gauna e dua sivita na yalayala ni 110km/hr. Oqo, e vakatolu taka na yalayala ni totolo ni veilakoyaki e Nuku'alofa kei Port Vila. Ena so na vanua ena vualiku kei Ositerelia, ka dau vakatokai me Northern Territory (NT), e vakatarai vei ira na dau vakacici lori kei na motoka me ra veilakoyaki ena yalayala ka yacova yani na 130km/hr. Kevaka ko via draiva, sa dodonu me tiko na nomu laiseni ni draiva ka vaka kina na veivakadonui ni kena vakayagataka na nomu motoka se lori. E ra dau draiva ena yasana mawi e Ositerelia.

18.3 TUKUTUKU KEI NA VAKASALA ENA GAUNA KO YACO YANI KINA

Ni ko sa yaco yani ki na nomui tikotiko vou, sa na soli tukutuku kei na vakasala ko Taukei ni cakacaka me baleta na cakacaka ko na vakaitavi kina kei na veivakamacala eso baleta nai tuvaki ni bula ena vanua ko sa vakaitikotiko kina. Ena taleva tale ko Taukei ni cakacaka na vei tukutuku kei na vakasala ka koto ena vuli dusidusi ni nomu vakavakarau ni lako mai ki Ositerelia. Vei ira na mai cakacaka ka ra wilika vaka vinaka sara nai vola dusidusi oqo, era na taleitaka sara na cakacka kei na varau ni bula e Ositerelia.

Tukutuku bibint: kevaka e se sega tikoga ni matata vei iko na vei tukutuku kei na vakasala ka koto ena vola dusidusi se ena vei tukutuku ko rogoca ena nomu qai yaco mai, MO NA TUKUNA sara yani vaka dodonu vei koya nai Taukei ni nomu cakacaka. Ena gadreva o Taukei ni cakacaka mo na vakataroga yani vua na veika e sega ni matata vei iko. Kevaka ko galuvaka na nomu lomatarotaro, sa na rawa ni vakavuna na kena sega ni qaravi vinaka na cakacaka ka na soli vei iko. Ena rawa ni vakadredre taka na nomu sasaga ni lako tale mai ena porokaramu oqo ena dua tale na gauna e muri.

Mata ni tamata cakacaka- vakasala: Ena sureta mai e dua na Mata ni tamata cakacaka (union rep) o koya na Taukei ni cakacaka me mai vakamacalataka vei kemuni na veivuke cava eratou vakarautaka ka veisureti talega mo laki lewena na nodratou i soqosoqo.

Valenivolavola ni dodonu ni tamata cakacaka Ena sureta mai e dua nai vakalesilesi mai na valenivolavola ni dodonu ni tamata cakacaka o koya nai Taukei ni cakacaka, me mai vakamacalataka na nomu dodonu ena vanua ni cakacaka, na nomui votavota ka solia talega na vei vola tukutuku me baleta na veika sa vosa oti kina. Sa ka bibi mo kila vinaka na veiqaravi kei nai tavi eratou vakarautaka na valenivolavola ni dodonu ni tamata cakacaka kei na veisala eso mo veitaratara kei iratou me baleta na kemui sau kei na kena i votavota tale eso (raica na tabana e 5).

18.4 DOLAVI NI VOLA NI BAQE (BANK ACCOUNT)

Na matai ni ka bibi mo cakava taumada ena nomu sa tiko ena nomui tikotiko vou, oya na kena dolavi na nomu vola ni baqe. Ena gadreva ko Taukei ni cakacaka na nomu naba ni vola ni baqe ka me na dau vakacuruma kina na kemui sai ena vei gauna ni veisaumi. E sa sala vinaka talega ni maroroi lavo ke vakacurumi ena baqe kei na sala ni vakau i lavo ki Viti.

E sa na gadrevi mo kauta yani na nomu passport (vola ni curu vanua) se dua tale nai vola vakadinadina baleti iko ki na baqe kei nai vakamacala ni nomui tikotiko me na rawa ni qai dola kina na nomu vola ni baqe se ena so tale na vanua ni tauri i lavo (credit union). Ena soli vei iko na nomu card ka vakatokai na debit card ka o na vakayagataka ena veigauna eso mo na tauri lavo mai kina e na baqe se ena kena veimisini vakarautaki. Ena soli vata mai na nomu debit card kei na kena naba ka vakatokai me 'PIN number'. Mo na dau vakayagataka na naba oqo ena kena veimisini vakarautaki ka vakatokai me ATM, mo tauri lavo mai kina. Sa ka bibi mo kila vinaka na nomu PIN naba, kakua ni tukuna se solia tale vua e dua me kila.

Mo na dau vakayagataka ga na misini vakarautaki ka cicivaka na nomu baqe. Ena rawa talega ni ko vakayagataka na veimisini vakarautaki ka cicivaki mai vei ira na vei baqe tale eso, ia e sa na lavaki vei iko e rua na dola (\$2) mei sau ni nomu vakayagataka na misini oya. Ena rawa talega ni ko vakayagataka na nomu debit card ena veivanua ni volivoli, me saumi kina nai yaya ko sa volia ka na rawa talega ni ko tauri lavo mai kina. Ena sega ni lavaki vei iko e dua nai lavo mo na sauma ena veivoli oqo. Ena solia vei iko nai vakalesilesi ena sitoa ni veivoli na levu ni lavo ko vinakata ka sa na tikici mai na nomu lavo maroroi ena baqe. E sa na vakatau vei iko se baqe cava ko na via vakacuruilavo kina.

19 Veitaratara kei iratou mai vale

Vei tukutuku bibi:

- Sa ka bibi sara na nomu na dau veitaratara tiko kei iratou mai vale kei ira na nomui tokani. E tiko e vica na sala ni veitaratara ko na rawa ni vakamura se cakava. E so na sala ni veitaratara ena via sau levu toka ka so ena via sau lailai.
- Na vakayagataki ni Internet e sala sau rawarawa duadua ni veitaratara ka vakarautaka talega na veisala tale eso ni tukutuku ka sega ni saumi.
- Ena sau levu toka na qiri ena talevoni na mobile, ka na rawa ni lavaka e A\$4 ena vei miniti, ke o qiri ki vanua tani.

19.1 NA TALEVONI NA MOBILE VEITARATARA KI VALE

Ena dau sau levu na veitaratara ki vale ke vakayagataki na mobile. Ena rawa ni ko kauta mai na nomu mobile mai Viti. Ena via rauta toka na A\$100 nai sau ni mobile e Ositerelia. Sa na rawa ni ko veivosakitaka se digia mai na kena ka saumi taumada (pre-paid-SIM) se o koya ka saumi ni sa caka oti na qiri.

Na talevoni ka saumi taumada ena vukeyi iko mo na qarauna na nomu veiqiriyaki, ia era dau sau levu toka. Mo na kere i vakasala mai vei koya na taukei ni cakacaka ka me vukeyi iko ena kena vaqarai e dua nai tuvatuva vinaka ni nomu talevoni. Me na tauri talega na talevoni ka rawa ni vakayagataki ena vanua ko vakaitikotiko kina.

Tukutuku bibi: E so na tamata cakacaka e ra sa vakayagataka vakalevu sara na kedra i sau ena kena saumi na veiqiriyaki. Ko sa na mai cakacaka sara vakaukauwa e Ositerelia, mo vakayagataka sara vaka yalomatua na nomu talevoni baleta na kena i sau. Me vaka e sa vakaraitaki taumada mai cake, ena lavaki e A\$4 ena vei miniti ni nomu qiri ki vanua tani.

19.2 NA CARD KA VAKATOKAI ME INTERNATIONAL CALLING CARD

E na rawa ni ko vakayagataka na card ni talevoni oqo mo qiri ki vanua tani, baleta ni na lailai sobu na kena i sau lavaki. Ena vakatau nai sau e lavaki mai na matanitu cava ko qiri kina kei na gauna cava ko qiri tiko kina. Mo vakaraica ka vakatautauvata taka nai sau duidui e koto ena vei card ka varautaki, me vaka nai sau lavaki ena veiminiti, nai sau ni kena semati na qiri kei na veika tale eso. Ko na rawa ni vakaraica kece na veitukutuku duidui oqo baleti ira na dau vakarautaka na vei card va oqo ena Internet.

19.3 INTERNET

Na vakayagataki ni e-mail ena Internet sa sala rawarawa duadua ka sau rawarawa duadua ni nomu vei taratara kei ira na lewe ni nomu vuvale kei ira na nomui tokani. E sega ni saumi na vakayagataki ni Internet ena vei vanua ni wili vola. E na saumi ga ena dua nai sau lailai sara na Internet ko na vakayagataka e na sitoa ni Internet ka tiko voleka ena nomui tikotiko. E na lavaki na kena i sau vaka aua se vaka veimama ni aua.

19.4 NA VEITALANOA ENA INTERNET KEI NA VAKAU I TUKUTUKU

E na rawa ni vakayagataki talega na internet mo veitalanoa kei iratou na lewe ni nomu vuvale se o ira na nomui tokani. E na rawa na veitalanoa ena internet ka sega ena talevoni. Ena sau rawarawa toka na veitalanoa ena Internet baleta ni saumi vakaua. Ena vinaka cake oqo mai na nomu sauma e A\$4 ena dua na miniti ni ko vakayagataka na talevoni mobile.

E vuqa na computer ka ra vakayagataka na lewe ni vanua e tiko kina na porokaramu oqo. Na ka mo cakava mo vakaduria e dua nomu account ka me koto kina na nomu username (matai ni yaca kei na yaca ni vuvale). Me ratou na cakava talega mai Viti na dolavi ni account kei na username. Ko sa na qai tukuna vei iratou ena sala ni nomu vakau tukutuku ena e-mail, ni ko na veitaratara kei iratou ni suka na cakacaka se ena gauna ko cegu tiko kina mai na cakacaka. Mo kakua ni guilecava na duidui ni gauna e Ositerelia kei Viti.

Sa na rawa talega ni ko vakayagataka na porokaramu ni vakau tukutuku ka vakatokai me messaging Apps ke tiko na nomu talevoni ka vakatokai me smart phone kei na kena sema kina Internet. Na porokaramu oqo ena vakatara vei iko mo vakau tukutuku sega ni saumi kina yasai vuravura cava ga ko via veitaratara kina. E rawa talega ni vakau kina nai taba eso kei nai yaloyalo yavala se video. Sa na dodonu talega me ratou na vakarautaka na porokaramu oqo na lewe ni nomu matavuvale kei ira na nomui tokani.

20 Na veika mo cakava ni yaco e dua na leqa tubu koso

Vei tukutuku bibi:

- Ni yaco na leqa tubu koso mo qirita na naba ni talevoni **000**. Ena sega ni saumi na qiri oqo.
- Na naba na 000 ena semati iko ki vei iratou na ovisa, tabana ni boko buka kei na ambulance.

20.1 NA VEIKA MO CAKAVA NI YACO E DUA NA LEQA TUBU KOSO

Ni ko qirita na 000, ko na tarogi mai se o gadreva na veivuke ni ovisa (police), tabana ni boko buka (fire) se ambulance.

Mo vakaraitaka se tabana ni veivuke cava o vinakata: Ovisa (Police) se Ambulance se Tabana ni boko buka (Fire).

Mo dau nanuma: mo qirita ga na **000** kevaka e yaco e dua na leqa tubu koso. Kevaka ko sega ni kila vinaka na vosa vakavavalagi, mo tukuna ena talevoni 'Interpreter' kei na vosa ni nomu vanua.

- Tukuna na yacamu, na vanua ko vakaitikitiko kina kei na naba ni nomu talevoni.
- Tukuna na veika sa yaco tiko kei na vanua e yaco tiko kina.
- Kevaka ko sega ni vakamacala taka rawa, kakua ni biuta e ra na talevoni, taura tiko ga, me na qai cakacaka taka o koya drau veitalanoa tiko na vanua ko qiri tiko mai kina. E sa na qai yaco yani na veivuke e gadrevi.
- Na Ambulance ena vakayagataki ga ena gauna ni leqa tubu koso.
- Ena rawa ni sauma na nomui vakacavacava ni bula nai sau ka lavaki ena vakayagataki ni Ambulance.

21 Na porokaramu eso ni vuli cakacaka e Ositerelia

Vei tukutuku bibi:

- Ni ko tiko voli e Ositerelia ena porokaramu oqo, sa na rawa talega ni ko goleva eso na porokaramu ni vuli cakacaka ka na vukea vakalevu na nomu kila ka vakacacacaka kei na vakatoroicaketaki ni bula.

21.1 VULI VAKARAUTAKI NI KILA KA VAKACAKACAKA

Na porokaramu oqo e vakabibi taka talega na nomu vakatoricaketaki ena vuli kila ka vakacacacaka. Ena vukei iko sara vakalevu na veika ko sa cakava ka vulica rawa ka na me laki wasei se vakatovotovo taki ena gauna ni nomu lesu kina ki Viti. Ena vukea talega na nomu sasaga ni vakacacacakataki mai Viti.

Ena veivakarautaki ko sa mai rawata ena porokaramu oqo, e sa na vukea talega vakalevu na nomu lesu ki Viti, vaka bibi ena sasaga ni vaqara cakacaka kei na nomu wasea na kila ka vakacacacaka ki na veitabana ni veivakatoroicaketaki eso.

22 Lesu ki Viti

Vei tukutuku bibi:

- Ena nomu vakavakarau ni lesu ki Viti, ena vakarautaka o Taukei ni cakacaka e dua nai vakamacala me baleta na veika mo kila ni sebera ni ko lesu tale.
- Mo veitalanoataka kei koya nai Taukei ni cakacaka se ena rawa beka ni ko mai vakaitavi tale ena porokaramu ogo ena gauna ni tatamusuki ka tarava.
- Kakua ni guilecava mo maroroya vinaka na nomu naba ni saumi vakacavacava kina matanitu, ka me na vakayagataki tale ena gauna ko na vakaitavi tale kina ena porokaramu ogo.
- Kakua ni guilecava mo na maroroya vinaka na naba ni nomu i lavo maroroi tudei, ka ni ko na solia ena gauna ko na kerea kina mo na taura na nomui lavo ni bera na lesu ki Viti.
- E sa na gadrevi talega mo na solia vakaitukutuku na nomu nanuma me baleta na porokaramu ogo e Ositerelia ka vaka kina mai Viti. Mo vakaraitaka vakadodonu ka vakasavasava na nomu nanuma.

22.1 NAI VAKAMACALA NI VAKAVAKARAU NI LESU KI VITI

Sa kena gauna ogo mo vakavakarau ena lesu ki Viti. Ke ko wilika tiko nai vakamacala ogo ena vakatekivu ni gauna, ko na kurabui ena totolo ni toso ni gauna. Ena vakarautaka ko Taukei ni cakacaka na vei vakamacala eso me baleta na nomu vakavakarau ni lesu tale ki Viti.

Ena vakamacalataka vei iko ko Taukei ni cakacaka na veika mo cakava ni sebera ni ko lesu tale. Ena wili kina na nomu vakalewena na fomu ni nomu lavo maroroi tudei. Ko na sega ni vakalewena na fomu ni saumi vakacavacava.

Ko na kerei talega mo na wasea na veika ko nanuma baleta na porokaramu ogo kei na varau ni bula ko sotava e Ositerelia. Mo vakaraitaka vaka savasava ka vaka dodonu na nomu nauma. Ena vukea na matanitu o Ositerelia me na raica lesu nai tuvatuva ni porokaramu ogo ka vakayacora e so na veisau me vaka vinaka taka na vei qaravi ena tabana ogo. Ni ko sauma vakadodonu, ena vukea sara vakalevu na kena vaka vinaka taki nai tuvatuva ni porokaramu ogo ka vakauasivi ena nomu na mai taleitaka nai tuvatuva vou ke o na gole tale mai ena yabaki ka tarava.

Ni sebera ni ko lesu ki Viti, mo na:

- Solia vei koya nai Taukei ni cakacaka na naba ni talevoni se na veisala tale eso ni veataratara kei iko kevaka e ratou gadreva mo na mai cakacaka tale ena yabaki ka tarava.
- Kerea vua nai Taukei ni cakacaka na vei sala eso ni veitaratara kei koya, vaka bibi kevaka e dredre se berabera na kena vakadonui na nomu taura nomui lavo maroroi tudei, ka osa lesu tale ki Viti.
- Kua ni guilecava mona maroroya vinaka na nomu naba ni soli vakacavacava kina matanitu kei na naba ni nomu lavo maroroi tudei.
- Ke sa tiko na vakanananu ni lesu mai, sa yaga mo na dolava tu ga na nomui vola ni baqe e Ositerelia. Ke sa tiko na vakanananu ni lesu mai, sa yaga mo na dolava tu ga na nomui vola ni baqe, ka na vukea talega na kena vakau yani kina baqe vata ga koya e Viti na nomui lavo maroroi tudei. E sa vakasalataki talega mo na veitaratara kei iratou nai vakalesilesi ena Baqe me baleta nai sau e na lavaki ena kena dola tu ga vakabalavu na nomu i vola ni Baqe.

22.2 YACO YANI KI VITI

Ena gauna ko lesu yani ki Viti, sa na rawa ni gadreva na matanitu me dua na veitalanoa kei na veisoli vakasama me baleta na porokaramu oqo. Mo vakaraitaka vaka savasava ka vakadodonu na nomu nanuma. Mo na veitalanoataka taka talega kei ira na vakalesilesi vakamatani me baleta na veivakadonui sa koto kei koya nai Taukei ni cakacaka ena kena vakau yani ki Viti na nomui lavo maroroi tudei. E so era sa veivosakitaka me sa maroroi tu ga ena baqe e Ositerelia na nodra i lavo maroroi tudei.

22.3 VAKAYAGATAKI LAVO

Na cava so na ka ko na vakayagataka kina nai lavo ka sa mai cakacaka rawa? Sa na rawa ni veivuke vei iko na veika ka tuvai tu enai vola dusidusi me baleta nai nakinaki ni nomu mai vakaitavi ena porokaramu oqo e Ositerelia. A kenai naki beka mo tauyavu taka e dua bisinisi se veivuke ena kena saumi na nodratou curucuru ni vuli na gone? Se ena kena voli e dua nai dini ni livaliva me vakayagataki ena koro?

Se cava ga nai naki ni nomu mai cakacaka, kakua ni guilecava na cakacaka bibi ka dredre ko sa mai vakacavara. Mo vakayagataka sara vakayalomatua nai lavo ko sa mai rawata rawa.

22.4 VAKAVAKARAU KINA POROKARAMU KA TARAVA

Ke sa raica ko Taukei ni cakacaka na maqosa, totoka, kaukauwa kei na dina ni nomu cakacaka, sa na rawa ni ko kerei mo gole tale mai ena yabaki ka tarava. Sa na dodonu mo na biuta tale e dua nai vola kerekere ni vakaitavi ena porokaramu oqo kina tabana ni matanitu se valenivolavola ka qarava na veivosakitaki ni porokaramu oqo. O sa na vakamuria tale nai tuvatuva ga ni kere Visa se na veivakadonui ni curuvania me vaka ko a vakayacora taumada ena matai ni gauna. Mo vakalewena tale na fomu ni kere visa, sauma na kena i sau lavaki, laurai na seremu se chest x-ray kei na veika tale eso ka gadrevi ena visa. Ena so beka nai tuvatuva ena vakarauteka na matanitu ko Viti mo na vakayacora me na rawa kina ni ko vakaitavi ena porokaramu oqo.

Sa na rawa ni vakatarai mo vakaitavi tale ena porokaramu oqo ki Ositerelia kevaka:

- Ko a vakamuria vaka vinaka na veika ka virikotori tu ena nomu visa.
- E taleitaka ka marautaka ko Taukei ni cakacka na nomu cakacaka.
- Ko a sega ni vakayacora e dua na cala ka na rawa ni vakadredre taka na nomu laki vakaitavi tale ena porokaramu oqo.
- E gadrevi vaka levu na tamata cakacaka me ra vakaitavi ena porokaramu oqo e Ositerelia.

Ke o gadreva mo vakaitavi tale ena porokaramu oqo, mo na maroroya vaka tikitiki eso nai lavo me saumi kina nomu visa kei na veika tale eso, ka me na vaka mamada taka na nomu sausaumi lesu vei koya nai taukei ni cakacaka.

Sa nuitaki ni ko na marautaka na nomu vakaitavi ena porokaramu oqo e Ositerelia ka vaka kina e nai lavo kei na kila ka vakacacaka ko na rawata me na yaga vakalevu vei iko kei ira na lewe ni nomui tikitiko.

Na vei tukutuku bibi ni vakavakarau vei ira sa digitaki me ra vakaitavi ena porokaramu oqo

Tuvatuva ni vuka ena waqavuka	Na kena i vakamacala matailalai
Na tiki ni siga ko na yaco kina ki Ositerelia	
Na tiki ni siga ko na biubiu kina mo lesu ki Viti	
Tuvatuva ni nomu vuka kei na kena naba ni nomu yaco ki Ositerelia	
Tuvatuva ni nomu vuka kei na kena naba ni nomu biubiu mai Ositerelia	
Na Kabani ni Waqavuka	

Nai vakamacala me baleta na vakacavacava ni bula	Na kena i vakamacala matailalai
Yaca ni Kabani	
Na nomu naba ka vakadeitaka ni ko lewena na Kabani	

Nai vakamacala ni vakacavacava	Na kena i vakamacala matailalai
Na naba ni nomu soli vakacavacava	

Nai vakamacala me baleta nai lavo maroroi tudei	Na kena i vakamacala matailalai
Na naba ni lavo maroroi tudei	
Na yaca ni Kabani ka vakacurumi kina nai lavo maroroi tudei	
Na naba ni Kabani se (ABN) ka na maroroya nai lavo tudei	

Vakamacala me baleta nai vola ni Baqe	Na kena i vakamacala matailalai
Vakamacala ni Baqe	
Na Kabani ni Baqe (raica na tabana 11)	

Nai vakamacala me baleta nai vola ni curu vanua	Na kena i vakamacala matailalai
Na naba ni vola ni curu vanua	
Na Yabaki, Vula kei na Siga ka na mai cava kina na nomu vakayagataka tale nai vola ni curu vanua	

Talevoni: +61 2 6240 5234
Na naba ni talevoni mo na qirita ke yaco e dua na leqa tubu koso ena
porokaramu ni Seasonal Worker Programme [e Ositerelia] na 1800 515 131
Veitaratara ena Email: seasonalworker@employment.gov.au
[Facebook.com/SWPAus](https://www.facebook.com/SWPAus) | [@SWPAustralia](https://twitter.com/SWPAustralia)
www.employment.gov.au

Fijian (Fiji) version September 2019